

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA MARDİN SANCAĞINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ VE ERMENİ OLAYLARI

YIL / YEAR 13, SAYI / ISSUE 25 (BAHAR / SPRING 2015/1) ss. 85 - 127

OKTAY BOZAN

Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Bölümü
oktaybozan210@gmail.com

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Mardin'de Müslümanların yanı sıra Süryaniler, Keldaniler ve Ermeniler yaşamaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bölgede otorite boşluğu ortaya çıktı. Ermeniler müstakil bir Ermenistan kurma düşüncesiyle hareket edince yer yer Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerginlikler meydana geldi. Bu süreçte bazı ruhaniler ile Amerikan misyonerlerinin kötü niyetli tutumu ilişkilerin zarar görmesine neden oldu. Bu tutum Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında husumetin derinleşmesine zemin hazırladı. 1 Kasım 1895'de Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen Ermeni olayları Mardin Sancağı'nda da aynı etkiyi gösterdi. Bazı yerleşim merkezlerine gerçekleşen saldırılarda yağmalar ve ölümler oldu. Özellikle Telermen Köyü'ne yapılan saldırıda gerçekleşen yağmalarda çok sayıda hayvan gasp edildi ve arazilere el konuldu. Uzun bir mücadele sonrasında el konulan araziler sahiplerine iade edilirken, gasp edilen hayvanların ancak bir kısmı bulunarak sahiplerine iade edildi. Mardin merkezinde Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere yönelik herhangi bir saldırı olmadı. Aksine Müslüman ahalî gayrimüslimleri himaye etti. Şehre saldıran azgın aşiretlere karşı mücadele ederken bazı Müslümanlar bu uğurda hayatını kaybetti.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Telermen, Ermeni, Ermeni Piskoposu Melkon Efendi, Kiki Aşireti Reisi Reşit Bey.

MUSLIM AND NON-MUSLIM RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY
IN MARDIN PROVINCE AND ARMENIAN EVENTS

Abstract

Muslims as well as Assyrians, Chaldeans and Armenians lived in the second half of the XIXth century in Mardin, a subdivision of Diyarbakır Province. Power vacuum emerged after the Ottoman-Russian War in the region between 1877-1878. Since Armenian moved with the idea of establishing an independant Armenian state, tensions have accured between Muslims and Non-Muslims. The malicious behavior of the American missionaries and some spiritual personel caused damage to the relationship. This attitude paved the deeping hostility between Muslims and Non-Muslims. On November, 1895, Armanian incidents occuring in the centre of Diyarbakır province showed the same effect in the Mardin province. It was looted and death in the actual attack in

some settlements. Many animals were usurped and the land was confiscated especially in the looting that accured in the attack on the village of Telerman. When the land canfiscated during along struggle was returned to their owners, only a part of usurped animals were found and given to its owners. There had not been any attacks to Non-Muslims in the centre of Mardin by Muslims. On the countrary Muslim community safeguarded Non-Muslims. While some Muslims were fighting against the raging tribe who attacked the city, some Muslims lost their lives.

Keywords: Mardin, Telerman, Armenian, Armenian Bishop Melkon Efendi, Kiki Tribe Cheif Reşit Bey.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı olan Mardin Sancağı'na Midyat, Avine, Şırnak ve Cizre kazaları bağlıydı¹. Bu kazalarda 4 kasaba, 9 nahiye ve 1139 köy bulunmaktaydı². Mardin'in merkez kazası, Koçhisar nahiyesi; Midyat kazası, Habızbını, Basıbrin, Hasankeyf, Kerboran nahiyeleri; Avine kazası, Şeyhan, Ömerkan-ı Fevkanı, Ömerkan-ı Tahtani nahiyeleri; Nusaybin kazası, Habab, İlyan, Mihrikan nahiyeleri; Cizre kazası ise Silopi ve Hezak nahiyelerinden oluşmaktaydı³.

Bu dönemde Abdülgani Efendi Mardin ahalisini tanımlarken, "*Kürt, Arap, Müsta'rap ve Türk demekle bilinirler*" şeklinde Mardin ve çevresinde yaşayan Müslüman halkları sayar⁴. Mardin'de Müslümanların yanı sıra Süryaniler, Ermeniler, Yahudiler yaşamaktaydı⁵. Vatikan merkezli Batı, Doğu Hıristiyanları denilen bu zümreleri Katolikleştirmek için XIII. yüzyıldan itibaren sistematik çabaların içerisinde girmiştir. Amaç, Doğu Hıristiyanlığını kendi safına çekmek, onları parçalamak ve Latinleştirmektir. Bu amaçla Fransisken ve Dominiken Katolik tarikatlarının kurulma-

¹ *H. 1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbakir*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.III, s. 170.

² *H. 1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbakir (Zeyl)*, C.V, s.190; *H. 1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbakir*, C.V, s.296.

³ *H. 1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbakir*, C. V, s.176; *H.317/1319 Salname-i Diyarbakir (Zeyl)*, C. V, s.193/194; *H. 1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbakir*, C. V, s.298-299; *H.1323 (1905) Salname-i Diyarbakir*, C. V, s.405/406.

⁴ Abdülgani Efendi (Abdülgani Fahri Bulduk), *Mardin Tarihi*, Yay. Haz: Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi, Ankara 1999, s. 278.

⁵ Mardin'de konuşulan diller, etnik gruplar ve demografik yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "*Geçmişten Günümüze Ömerli (Maserte)'de Siyasi, Sosyal, Dini ve Etnik Yapı Bağlamında Ermeniler*", *Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, 13-15 Mayıs 2011, Edit: Ercan Gümüş, Veyssel Gürhan, Kent Yayınları, İstanbul 2012, s. 331-362; Yıldız Deveci Bozkuş, "*Sosyal ve Etnik Yapı Açısından Midyat'ta Ermeniler*", *Uluslar arası Midyat Sempozyumu*, 7-9 Ekim 2011, Edit: İbrahim Özcoşar, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s. 625-659.

sı Papalık için umut kaynağı olmuştur⁶. Bu çalışmalar Papalık tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmiştir⁷. XIII. yüzyılda kurulmuş olan bu iki tarıkata XVI. yüzyılda Cizvitler eklenmiş ve bu tarikat, Katolikliğin dünyada yayılmasında önemli görevler üstlenmiştir⁸. Fransiskanlar, XVII. yüzyıldan itibaren Mezopotamya'da faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. 1667 yılında Peder Jean Baptiste tarafından Diyarbakır'da Fransiskanların bir şubesi kurulmuştur⁹.

XVII. yüzyıla kadar Gregoryan mezhebine tabi olan Mardin Ermenileri gerek misyonerlik faaliyetleri ve gerekse teolojik tartışmalar nedeniyle Katolik mezhebini kabul etmeye başlamıştır. Diyarbakır Metropolitliğine bağlı olan Mardin Ermenileri, XVII. yüzyılda Mardin Piskoposu Dimoteus Karnuk'un misyonerler vasıtasıyla Katolikliği kabul etmesiyle Mardin Ermenileri arasında Katolik inancı yayılmaya başlamıştır¹⁰. Katoliklerin misyonerlik faaliyetlerinden Süryaniler de etkilenmiştir. Böylece Süryaniler, Süryani Kadim ve Süryani Katolik olarak ikiye bölünmüştür¹¹. Bunların yanı sıra XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Amerikan Protestan misyonerleri bölgede ciddi anlamda kurumsallaşmaya başlamıştır¹².

Mardin'deki gayrimüslim cemaatler; Süryani Kadimler, Süryani Katolikler, Keldaniler, Ermeni Gregoryanlar, Ermeni Katolikler, Protestanlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. XIX. yüzyılın başında çok az sayıda olan Yahudi nüfus, yüzyılın ikinci yarısında yok denilecek kadar azalmıştır. Er-

⁶ Mehmet Aydın, "Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, haz. Asife Ünal, Ankara 2005, s.45.

⁷ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003, s. 11.

⁸ Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul 2008, s. 24; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 74; Açıkse, *age*, s. 15; Halil İnalçık, *Doğu-Batı Makaleler I, Doğu Batı*, Ankara 2005, s.298.

⁹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 126-127.

¹⁰ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 298-300; Vartanuş A. Çerme, "Ermeni Katolik Kilisesi'nin Kurucularından Melkon Tazbazyan'ın Hayatı (1654-1716)", *Tarih ve Toplum*, C.31, S. 184, Nisan 1999, s. 39-40.

¹¹ İshak Armale, *Türkiye Mezopotamyasında Mardin*, çev: Turan Karataş, Nisbin Yayınevi, İsvaç 1993, s. 36; Gabriel Akyüz, *Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 102-103.

¹² Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 93; Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, London 1878, s. 159-160; Aydın ve diğerleri, *age*, s. 282, Armale, *age*, s. 38; Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: XII, Kasım 2014, s. 21-48.

meni Gregoryanlar ise Katolikleşme faaliyetleri sonrasında tamamen Katolikleşmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında Mardin’de neredeyse hiç Ermeni Gregoryan kalmamıştır. Keldani nüfus ise Mardin’de etkin olabilecek nüfusa sahip değildi. XIX. yüzyıla kadar Yakubi olarak adlandırılan “Süryani Kadim” cemaatinin 1877’den itibaren patriklik merkezi olarak Mardin yakınlarındaki Deyruzzafaran Manastırını kullanmaya başlamaları, Mardin’i bu cemaatin merkezi haline getirmiştir¹³.

1894 (1312) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesi’ne göre 1891’de Mardin sancağının nüfusu kaza bazında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Buna göre; Müslümanlar 108.914, Hıristiyanlar 78.332, Yezidiler ve diğerleri ise 1.510 kişiden oluşmaktadır¹⁴. Aynı dönemle ilgili olarak Vital Cuinet’in verileri hemen hemen örtüşmektedir. Vital Cuinet’e göre, 1891 yılında Mardin Sancağının toplam nüfusu 193.022’dir. Müslümanlar 111.522, Hıristiyanlar 67.970, Yezidi, Kızılbaş, Çingeneler ve Latinler ise 3.590 kişiden oluşmaktadır¹⁵.

Mahalli Güç Unsurları

XIX. yüzyıla kadar “yerel güçler” kavramı içine genellikle Müslüman toplulukların kendi klasik sosyal örgütlenmeleri çerçevesinde, kırsal örgütlenme tarzı olarak “aşiretler” ve kentsel örgütlenme tarzı olarak “eşraf” girmekteydi. Ancak kırsal-kent ayrımının çok kesin sınırları belli değildi. Özellikle kırsala hâkim olmanın kent merkezindeki yönetimle bağlantısı veya daha açık bir ifadeyle Osmanlı idari sistemi içinde sancak yönetiminin bağlı kaza ve köyler üzerindeki idari tasarruf hakkı, kırsal örgütlenmeler olan aşiretleri kent merkezinde de etkin olmaya itmişti. Bu durum aslında aşiret kökenli birçok ailenin kent merkezinde eşraf sınıfına dâhil olmasını da beraberinde getiriyordu. Mardin Sancağı’nda Milli ve Kiki gibi güçlerini kırsaldaki yerleşik veya yarı göçebe aşiretlerinden alan ancak kent merkezinde de örgütlenmelerini eşraf sınıfı içine eklemiş aşiretler mevcuttu¹⁶.

¹³ İbrahim Özcoşar, *Merkezleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009, s. 121.

¹⁴ H. 1312 (1894) *Salname-i Diyarbakir*, C.IV, s. 166.

¹⁵ Hıristiyanların sancak genelindeki dağılımı şöyledir: Ermeni Gregoryan 11.666; Ermeni Katolik 8.000; Ermeni Protestan 9.000; Ortodoks Yunanlı 6.600; Katolik Yunanlı 130; Keldani Katolik 14.820; Süryani Katolik 4.000. Nafiz Şahin, “XX. Yüzyılda Diyarbakır İlçeleri Tarihi ve İnanç Coğrafyası” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Şaban Kuzgun, Elazığ 1997, s. 58-59.

¹⁶ Özcoşar, *age*, s. 97.

Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından yapılan ilk tahrirlerde "*cemaat-ı Ekrâd*" başlığı altında çok sayıda aşiretin varlığı dile getirilmiştir¹⁷. 19. yüzyılda Mardin'de adından sıkça bahsedilen aşiretler; Milli, Kiki, Ömeryan, Dekkori, Daşıyan, Şammar, Tay, Aneze, Sürgücü ve Mişkin'dir¹⁸. Bu aşiretlerden özellikle Milli, Kiki, Daşi ve Mişkinler kent merkezinde ve yönetiminde etkili olmuştur¹⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Mardin ve çevresinin de dâhil olduğu imparatorluğun doğusunda Rus ve İngilizlerin desteği ile hareket eden Ermenilere karşı yeni politikalar uygulanmaya kondu. Bu süreçte II. Abdülhamit, Ermeni tehlikesine karşı büyük ölçüde Kürtlerden "*Hamidiye Alayları*" oluşturmuştur. İzlenen bu politikanın amacı bölgedeki Rus ve İngiliz emperyalizminin önüne geçmek ve Ermenistan'ın kuruluşunu engellemektir. Böylece resmi kuvvetlerin yetersiz kaldığı yerlerde yerel güçlerden faydalanmak ve Ermeni terör örgütüne karşı Müslüman halkı özellikle de aşiretleri silahlandırmaktı²⁰. Bu aşiretler içerisinde özellikle Milli Aşireti, Hamidiye Alayları'nın teşkilinde önemli bir rol oynamıştır. 1891'de İstanbul'a giden aşiret reisleri arasında Milli Reisi İbrahim Bey de vardı²¹.

1895'te Milli Aşireti'nden teşkil edilmiş 41, 42, 43 ve 44. alaylar olmak üzere dört alay bulunmaktadır. 41. ve 44. alayların başında kaymakam olarak İbrahim Paşa'nın kendisi, 42. Alay'ın başında binbaşı rütbesi ile oğlu İsmail, 43. Alay'ın başında kaymakam sıfatıyla oğlu Mahmut Bey bulunmaktaydı²². Mardin ve çevresinde Milli aşireti dışında Kiki aşireti de Hamidiye Alayları'na katılmıştır. 45. Alay Kiki aşireti tarafından oluşturulmuştur. Alayın başında kaymakam sıfatıyla Kiki aşireti reislerinden Reşit Bey vardır²³. Kiki aşireti, Kiki Çerkan ve Kiki Helacan adlarıyla iki firkadır²⁴.

¹⁷ M. Salih Erpolat, "*Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı'ndaki Aşiretler*", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 448-466.

¹⁸ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul 1992, s. 72.

¹⁹ Özcoşar, *age*, s. 114.

²⁰ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 2-3.

²¹ Eyüp Kıran, *Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu*, Do-Elma Yayınları, İstanbul 2003, s. 171; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 177.

²² Özcoşar, *age*, s. 162.

²³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1998, C. II, s. 741, s. 738.

²⁴ Gökalp, *age*, s. 72-74.

Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerle ilgili gelişmeler ve misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “*eşraf*” ve “*aşiretlerin*” yanı sıra “*gayrimüslimlerin*” de mahalli güç olmasını sağlamıştır. Bu güç unsurları bir yandan Osmanlı genelinde kendi lehlerinde bir dizi taleplerde bulunurken, diğer yandan buldukları bölgelerde kendilerinin de bir güç olduğunu hissettirecek faaliyetlere girişeceklerdir. Aslında XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mardin’de gayrimüslimlerin kayda değer mahalli bir güç olmadıklarını görmekteyiz. Nitekim Mardin tarihi hakkında önemli bilgiler veren Abdülgani Efendi’nin eserinde gayrimüslimlere yer vermemesi, onların toplumsal olaylarda veya bölgedeki yerel güçlerin kavgalarında etkin bir güce sahip olmadıklarını veya gayrimüslimlerin bir taraf olmadığını ortaya koymaktadır²⁵.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı coğrafyasındaki “*misyonerler*” de bir güç unsuru olarak belirmeye başlamıştır. Bunlar çalışma yaptıkları bölge hakkında, hizmet ettikleri devletlere raporlar sunan ve diplomatik yollarla kendi isteklerini gerçekleştirmeye çalışan bu yeni uluslararası güçlerdir. Yerel anlamda gayrimüslimlerin önemli destekçileri olmuşlar ve bu yönleriyle Müslümanların tepkisiyle karşılaşmışlardır²⁶.

Kuruluşundan itibaren farklı etnik ve dini gruplardan oluşan bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti, temeli İslam hukukunun “*zımm*” statüsüne dayanan ve gelişmiş bir yönetim anlayışının ürünü olan “*millet sistemi*” ile bu gruplar arasında hukuki, sosyal ve ekonomik alanlarda bir düzen oluşturmuştu²⁷. XIX. yüzyıl hemen her alanda olduğu gibi millet sistemi için de yüzyıllardır biriken sorunların tıkanıklığa yol açtığı bir yüzyıldı. Bu tıkanıklıkla birlikte, gayrimüslimlerin Batı dünyasıyla gittikçe yoğunlaşan ilişkileri sonucunda dünyaya bakış açılarının “*din eksenli cemaat anlayışından etnik köken eksenli milliyet anlayışına*” doğru hızla değişimi, Osmanlı Devleti’ni gayrimüslimlerle ilgili bazı reformlar ve düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Hatta Batılıların emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için Osmanlı sınırlarındaki gayrimüslimleri hareket noktası yapmaları ve bu amaçla Osmanlı Devleti’ni zorlamaları, yapılan düzenlemelerin çoğunun gayrimüslim merkezli olmasına da sebep olmuştur²⁸.

²⁵ İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, Ankara 2008, s. 208.

²⁶ Özcoşar, *age*, s. 98.

²⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı ve Dünya*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s. 16.

²⁸ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996, s. IX.

Osmanlı Devleti geniş coğrafyası sebebiyle bir yandan Batı emperyalizminin iştahını kabartırken, diğer yandan yoğun misyonerlik çabalarına sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zafiyet, cemaatleri devlete ve birbirine saygılı kılacak bir araç olmaktan çıkarmıştır. Bu arada çağın gereği olan sosyal kuruluşların devlet tarafından yeterince tesis edilememesi sonucu Osmanlı toprakları adeta misyonerlerin mücadelesi sahası haline gelmiştir²⁹. Bu nedenledir ki XIX. yüzyıl hem misyonerlik faaliyetlerinin tüm dünya çapında hız kazandığı bir "*misyon yüzyılı*" olarak hem de Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlere karşı kendi toplumu koruma gücünü kaybettiği yüzyıl olarak Osmanlı topraklarındaki misyon faaliyetlerinin "*altın çağ*" olmuştur. Öyle ki bu yüzyılda; resmi devlet görevlilerinin dahi ulaşmakta zorlandığı en ücra köşelerde bile misyoner izlerine ulaşmak mümkündür³⁰.

Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Bozulması

Mardin'de Tanzimat sonrasındaki düzenlemelerle gayrimüslimler kent yönetiminde etkin bir güç olmaya başlamıştır. Bu düzenlemeler sonrası gayrimüslimlerin elde ettiği haklar daha sonra milliyetçi ve ayrılıkçı fikirlerin doğrultusunda kullanacakları alt yapıyı oluşturmuştur. Diğer yandan Müslümanlar da o güne kadar tehlikeli bir güç olarak görmedikleri dolayısıyla çatışma gereği hissetmedikleri gayrimüslimleri artık karşıt bir güç olarak görmeye başlamışlardır. Bu arada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bazı Ermenilerin Ruslara destek olması tüm Anadolu'da olduğu gibi Mardin'de özelde Ermenilere genelde gayrimüslimlere yönelik bir güvensizlik yaratmıştır³¹. Misyonerlerin çalışmaları, büyükelçiliklerin gayrimüslimler lehine bölgedeki asayiş problemlerinden şikâyetçi olmaları, gayrimüslimlerin uluslararası ticaretin bir parçası olarak ekonomik anlamda Müslümanlara göre çok büyük ölçüde güçlenmeleri gibi hususlar da bu güvensizliği artıran diğer sebepler olmuştur³².

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'nun doğusunda, "*Ermenilerin yaşadıkla-*

²⁹ Açıksees, *age*, s. VII.

³⁰ Hans Lukas Kieser, *Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 69-70.

³¹ BOA, Y.A, HUS, 164/2; Geary, *age*, s. 161.

³² Özcoşar, *age*, s. 175.

rı bölgelerde ıslahat yapması ve buralarda yaşayan Hıristiyanların, Kürt ve Çerkezlerle karşı korunması" hükmü yer aldı³³. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması, Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da etkisinin artması İngiltere'yi rahatsız etti³⁴. Ayestefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Avrupa'da Tuna havzasına, Anadolu'da Erzurum havalisine kadar inmesi Avrupa'yı telaşlandırdı. Böylece Rusya'nın yalnız başına Türkiye'yi yutuvereceği korkusu ortaya çıktı³⁵. Bunun üzerine İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılımıyla Berlin'de yeni bir antlaşma yapılması gerektiğini Rusya'ya kabul ettirdi³⁶. Böylece Berlin Antlaşması ile Ermeni konusu artık bir uluslar arası sorun haline getirilmiş oluyordu³⁷.

Osmanlı-Rus Savaşı genel olarak ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu olumsuz etkilemekle birlikte, Diyarbakır'ın da dâhil olduğu doğu vilayetlerini daha çok etkilemişti. Bu ortamda vilayetteki mevcut nizami kuvvetlerin ve imkânlarının yetersizliği nedeniyle meydana gelen yönetim boşluğu bazı Kürt aşiretlerinin hareket alanını genişletmiş ve ciddi asayiş sorunları meydana gelmişti. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki güvensizlik kendini ciddi olarak ilk kez Osmanlı-Rus Savaşı esnasında göstermiştir. Nitekim bu savaş sonrasında Cizre, Midyat, Silvan, Nusaybin kazalarıyla, civarlarındaki aşiretlerin Hıristiyan halka baskı yaptıkları, bazı aşiretlerin Hıristiyan yerleşim merkezlerine bir saldırılarda buldukları, kilise eşya ve malzemelerini alıp açıkça sattıkları, ileri gelen bazı kimselerin birkaç köyü denetimlerine alarak vergi aldıkları merkeze yapılan şikâyetlerde iddia edilmektedir³⁸.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Ermeniler lehine yapılacak ıslahatları hayata geçirmek amacıyla 1879 yılında bazı vilayetlere ıslahat komiserleri görevlendirdi. Bursa komiseri Abidin Paşa'yı da Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetlerine ıslahat Baş Komiseri, Ermeni cemaatinden Manas Efendi'yi

³³ Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s.7.

³⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1999, s.523.

³⁵ Wilademir Mayewsky, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmet Sadık, haz: Eyüp Şahin, Ankara, 2001, s. 7.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, C. VIII, s. 69; Armaoğlu, *age*, s. 523.

³⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1983, s. 84.

³⁸ Musa Çadircı, "Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (7-28 Ekim 2000)*, Ankara 2001, C.1, s.149.

de ikinci komiser olarak tayin etti³⁹. Bu kurul, komiserlerin başkanlığında çalışarak vilayet yönetiminin eksiklerini, yörenin gereksinimlerini ve yapılması gerekenleri tespit ettikten sonra ıslahatın valiyle birlikte yürürlüğe konulmasını sağlayacaktı. Bilirkişilerden oluşturulacak ikinci bir kurul, zaptiye teşkilatının Jandarmaya dönüştürülmesini, nizamiye mahkemelelerinin denetlenmesini, idare meclis üyeleri hakkındaki şikâyetlerin dinlenmesini, mülkî memurlarının denetlenmesini ve göçebe aşiretlerin denetim altına alınmasını sağlayacaktı. Baş Komiser Abidin Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez ilk işi Diyarbakır'ın İslam ve Hıristiyan ahalisinin hatırı sayılır kişilerinden meydana gelen bir komisyon teşkil etmek oldu⁴⁰.

Bu komisyon, 1879 yılı yaz aylarında vilayet genelinde asayişin temin edilmesi, devlet otoritesinin tesis edilmesi ve halka zulmeden kişi ve aşiretlerin denetim altına alınması için yoğun ve istikrarlı çalışmalarda bulundu. Alınan tedbirler kapsamında özellikle Mardin Sancağı'nda toplumsal düzeni tehdit eden bir takım aşiret liderleri Halep ve Sivas'a sürüldü⁴¹. Ancak Abidin Paşa'nın almış olduğu bu tedbirler neticesinde bazı nüfuz sahibi kişilerin şikâyetleri karşısında dirayetsiz davranan merkez yöneticilerinin müdahalesiyle vilayette tesis edilen huzur ortamı uzun soluklu olamadı⁴².

1880 yılı ortalarından itibaren Ermeniler arasında milliyetçi düşünceler ortaya çıkmaya başladı. Mardinli Kazazyan Osep ile kardeşi Cuburek bu kapsamda bir takım zararlı faaliyetlerde bulunan kişilerdendi. Nitekim "*ahali beyninde tohum-ı fesâd ekmek ve hükümet aleyhinde neşriyatta bulunmak ve ecneblerle hafıyyen muhâbere eylemek gibi ahvâl ve hareketlerde*" buldukları gerekçesi ile Diyarbakır Valisi Hasan Samih Paşa (1883-1887) döneminde⁴³ bu kişiler hakkında dava açılmıştı. Vali Hasan Samih Paşa, "*harekât-ı fesâdkâraneleri bir Ermenistan fikri uyandırmağd*" çalışması nedeniyle Konya gibi uzak bir yere sürgün edilmelerini Sadaret'e bildirmişti. Bu tutumlarını daha sonra da devam ettirecek olan Kazazyan Oseb ve Cuburek Efendi daha sonra İstanbul'a gönderilerek sorgulanmışlardır⁴⁴.

³⁹ Ali Emiri, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992, s. 23.

⁴⁰ Ali Emiri, *age*, s. 24.

⁴¹ BOA, Y.A.HUS, 162/42.

⁴² BOA, Y.A.HUS, 162/42.

⁴³ *H. 1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir*, C.IV, s. 341.

⁴⁴ BOA, Y. Mtv, 43/19.

Bu yıllarda Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki güvensizlik kendini ciddi olarak göstermeye başlamıştır. Katolik Ermeni, Süryani ve Protestan murahhaslarının imzalarıyla Mardin'den 7 Haziran 1886'da Adliye Nezareti'ne çekilen telgrafta; Mardin havalisinde bir takım karışıklıkların (iğtişâş) olduğu iddia edilmiş ve bu nedenle acil tedbir alınması lüzumu dile getirilmiştir. Bu konuda Sadaret'in konu ile ilgili yazısına Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen cevabî telgrafta, bu iddiaların asılsız olduğu ve bazı kişilerin bu gibi "*neşriyât-ı mefsetedkâraneden*" geri durmadıkları ileri sürülmüştür⁴⁵.

Ermeni Katolik, Süryani Katolik ve Protestan piskoposları tarafından çekilen bu telgraf ve bu telgrafa verilen cevap, tüm Osmanlı'yı etkileyen "*Ermeni Meselesi*"nin Mardin'de de etkilerini göstermeye başladığını ortaya koymaktadır. Bundan sonra Mardin ve çevresinde, bölgenin içinde bulunduğu idari, sosyal ve ekonomik sebeplerden kaynaklanan olaylar, bu çerçevede değerlendirilecek ve Ermenilerin kendi davaları için dayanak ve şikâyet sebebi olacaklardır. Bu şikâyetlerde Katolik Süryaniler, Keldaniler ve Protestanlar kısmen de olsa Ermenilere destek vereceklerdir⁴⁶. Ancak Süryani Kadimler büyük ölçüde olayların dışında kalacak ve hatta Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen olayların müsebbibi olarak Ermenileri göreceklerdir⁴⁷.

Süryani Murahhası 4 Temmuz 1887'de Sadaret'e gönderdiği telgrafa başka şikâyetlerde bulunmuştur. Buna göre Nasri adlı bir Hıristiyan'a bir grup Müslüman saldırıda bulunmuş, Hıristiyan mektebi çocuklarından üç tanesi evlerine giderken yaralanmış ve buğday pazarında bir keşiş darp edilmiştir. Bu iddiaların mahiyeti Diyarbakır Vilayeti'nden sorulmuştur. Konunun tahkikinden ilginç sonuçlar çıkmıştır. Diyarbakır Valisi cevabî yazısında; Keldani milletinden Mardinli Nasır adlı bir kişinin "*fezâhat-ı lisaniyeye cür'et etmesinden nâşi beyne'l ahalî*" arasında hâsıl olan heyecanın ancak alınan tedbirler sayesinde teskin edildiği ve bu kişinin sorgulanmak amacıyla vilayete gönderildiği ifade edilmişti⁴⁸. Bu konuda Mardin'den Binbaşı Hilmi tarafından IV. Ordu Komutanlığı'na gönderilen telgrafta da; Nasri'nin bazı "*fezâhat-ı lisâniyede*" bulunması

⁴⁵ BOA, DH. MKT, 1349/71.

⁴⁶ Özcoşar, 19. Yüzyıl'da Mardin Süryanileri, s. 221.

⁴⁷ Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyanları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 2, Temmuz 2015, Elazığ, s. 198-200.

⁴⁸ BOA, DH. MKT, 1415/89; BOA, Y. PRK. ASK, 39/75.

nedeniyle beyne'l-İslam arasında vuku' bulan heyecanın ittihaz olunan "tedâbir-i askeriyeye" semeresiyle teskin olunduğu belirtilmiştir⁴⁹. Diğer iddialar hakkında ise mektep çocuklarının yaralanması olayının çocukların tabiatları gereği oyun oynarken emsallerinin birbirlerini taşlamalarından kaynaklandığı, bu kişilerin velilerine gerekli uyarı ve nasihatlerde bulunulduğu, Buğday Pazarı'nda dövülen keşiş meselesinin ise araştırılmakta olduğu bildirilmiştir⁵⁰.

Mardin Rüesa-yı Ruhaniyesi 28 Şubat 1888'de "icrâât-ı âsâyiş yoktur" diyerek Mardin Mutasarrıflığı'na bir takrir vermişlerdir. Bir gün sonra ise saat 11.00'de gece saat yarımına kadar dokuz Hıristiyan Mahallesi ile Cami-i Kebir Mahallesi'nden Meşkin Mahallesi'ne kadar olan Hıristiyan hanelerinden tüfeklerle ateş edilmiştir. Bu olaylarda "umûmen ceza imkânsız olduğundan tahkikine hükümetçe bakılmakta olduğu ve fesâd-ı ihtilâl gibi bir şey mamul değilse de bundan böyle leyl ve nehâr gerek İslam ve gerek Hıristiyan tarafından böyle bir hal vukuunda asker sevkıyla derdestleri için meclis-i idareden mazbata verildiği" belirtilmektedir. Kargaşanın sebebi olarak ise; küçük olayların büyütülmesi gösterilmektedir⁵¹. Nitekim 1889'da bu kez Süryani Kadim Patriği'nin tahrikiyle Mardin'deki ruhani reisleri adına İstanbul'a şikâyet telgrafı gönderilmiştir. İstanbul'un neler ne olup bittiğini sormasını üzerine gelen cevapta; Süryani Kadim cemaatinden birinin bir Müslüman'ı yaralaması üzerine, tedirgin olan patriğin böyle bir yola başvurduğu ve emniyetin yerinde olduğu belirtilmiştir⁵².

Nasri olayı ile ilişkili olabilecek olay, XIX. yüzyılda gayrimüslimlerinin klasik psikolojilerinin bir ürünü izlenimi vermektedir. Buna göre; mevcut sorunları biraz ses getirecek bir şekilde dile getirip, batılıların ilgisini çekmek ve onların yardımıyla kendi lehlerine bir ortam oluşturmak düşüncesi bu olayda da kullanılmış olabilir. Bu olaylar sırasında dikkat çeken bir husus da Mardin müftüsünün görevden alınmasıdır. Müftünün görevden alınmasına sebep ise "lisan-ı fezahat"ta bulunan bir gayrimüslime takındığı tavır ve Mardin'deki ruhani reislerin yaptığı şikâyettir. 1 Nisan 1888 tarihli telgrafta; Mardin müftüsünün sûstimâlinden dola-

⁴⁹ BOA, Y. PRK. ASK, 39/75.

⁵⁰ BOA, DH. MKT, 1429/22.

⁵¹ BOA, İ. DH, 1069/83872.

⁵² BOA, DH. MKT, 1574/99.

yı görevinden azledildiği ve yerine Avine eski naibi Bekir Fikri Efendi'nin atandığı belirtilmiştir⁵³.

Bu süreçte Mardin Katolik Ermeni Murahhası Melkon imzasıyla Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen telgrafta; sancak dâhilinde çıkarılmaya çalışılan karışıklıkların Diyarbakır Valisi ve Mardin Kaymakamının aldığı tedbirler neticesinde önlendiği dile getirilmiştir⁵⁴. Ancak en küçük bir gelişmenin Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki kırılgan ilişkiyi etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Ocak 1889 tarihli telgrafta; Mardin Sancağı Mahkemesi Müstantıklığı'na Ermeni milletinden birinin tayin edildiğinin işitildiği ve şu hal sahîh ise "*hasbe'l-mevki' mahzûrdan sâlim ve irâdat-ı seniye ahkâm-ı münifesine muvafık olamayaçağından tebdil-i lüzumund*" göre gereğinin yapılması istenmiştir⁵⁵. Bu haberin duyulması üzerine Mardin'de hemen bir kamuoyu oluşması ve böyle bir duruma tepki gösterilmesi yukarıda bahsettiğimiz olayların oluşturduğu gergin ortamın bir sonucudur.

Bu süreçte Mardin bedesteninde meydana gelen bir yangın iki toplum arasında ilişkilerin daha da bozulmasına neden olmuştur. 1894 yılı Şubat ayı başlarında meydana gelen bu yangında çok sayıda dükkân yanmıştır. Yangında malları zarar görenlerin ekserisi Hıristiyanlardır. Ancak bununla birlikte mülk sahiplerinin tamamına yakını Müslüman'dır. Bu nedenle "*bazı muzır fikirli kişiler*" yangının Müslümanlar tarafından kasıtlı olarak çıkarıldığını ileri sürmüşlerdir. Yangından bir gün sonra bu yönde oluşturulmaya çalışılan algı ve yapılan propagandalar nedeniyle iki toplum arasında kutuplaşma hat safhaya çıkmıştır. Bunun üzerine Mardin Mutasarrıfı Mehmet Enis Paşa'nın başkanlığında bir "*Tahkikat Komisyonu*" oluşturulmuştur. Komisyonunda Belediye Başkanı Sırrı Efendi'nin yanı sıra gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleri de hazır bulunmuştur⁵⁶.

Mehmet Enis Paşa, 14 Şubat 1894'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta yangın hakkındaki iddialara değinmiştir. Bu komisyonun yaptığı tahkikata göre; Mardin çarşısında meydana gelen yangın id-

⁵³ BOA, Y. MTV, 31/66.

⁵⁴ BOA, Y. PRK. AZN, 5/6.

⁵⁵ BOA, DH. MKT, 1585/42.

⁵⁶ BOA, BEO, 384/28749.

dia edildiği gibi “*eser-i kasd olmayıp kaza*” ile meydana gelmiştir. Yangın esnasında yanan dükkânlardan dışarı çıkarılan mal ve eşyaların bir kısmı aşırılmıştır. Ancak yangın sırasında kaçırılan mallar tespit edilerek sahiplerine iade edilmiştir. Bu işleri gerçekleştirenler yakalanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir⁵⁷.

Enis Paşa, telgrafın devamında Hristiyan ahaliden bazı “*efkâr-ı muzırâ*” sahibi kişilerin “*tefevühât-ı nâbecâda (gereksiz yere kötü sözler sarf etme) kıyam ve neşriyât-ı ğarazkâraneye cür’et etmekte*” olduklarını belirtmiştir. Ancak buna rağmen kendilerinin bir yandan tahkikata devam ederken, diğer yandan da söz konusu asılsız kışkırtıcı propagandaların etkisini kırmak için mücadele ettiklerini dile getirmiştir. Rüşâyı ruhaniyenin de hazır bulunduğu tahkikat raporunda yangının kasıtlı bir şekilde meydana gelmediği ortaya çıkmasına rağmen yangından hemen sonra, bazı kişiler tarafından bu hadise kullanılarak “*bir gaile çıkarılmaya*” çalışılmıştır. Bunun üzerine, Süryani Katolik Patrikhanesi’ne gönderilen takirde, Hristiyanların bu gibi “*ahvâl-i nâbecadan*” vazgeçmelerini istemiştir⁵⁸.

Mardin’de Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişkilerini etkileyen önemli unsurlardan biri de misyonerlerdi. Özellikle Amerikan misyonu yaptığı çalışmalarla hem gayrimüslim cemaatlerin kendi içinde sorun yaşamasına hem de gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında sorun yaşanmasına sebep olmuştur. Mardin mutasarrıfı Amerika ve İngiltere’deki Ermeni ihtilal komiteleri ile ilişkili olan Amerikan misyoner okulundan bir hayli şikâyetçiydi. Misyon artık, eğitim ve kültürel çalışmalardan çok bir yandan Ermenilere yardım toplama girişimleri diğer yandan siyasi açıdan Ermeniler lehine bir ortam oluşturma çabaları üzerinde yoğunlaşmıştır⁵⁹. Nitekim Mardin Mutasarrıfı Enis Paşa 1894’de Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin olaylarda rol oynadığını şu ifadelerle merkeze bildirmiştir⁶⁰:

“*Gaile-i mündefi’anın esbab-ı zuhur ve devamı hakkında icra olunan tetebbu’at ve istitl’aat-ı resmiye ve hakikiye delalet eylediği vechle Erme-*

⁵⁷ BOA, BEO, 384/28749.

⁵⁸ BOA, BEO, 384/28749.

⁵⁹ Aydın ve diğerleri; *age*, s. 282.

⁶⁰ Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.193; Açıkse, *age*, s.117; Bozan, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri*”, s. 42.

ni fesâdının tehaddüs ve takviyesince İngiltere ve Amerika misyonerlerinin medhâl-i küllisi müssebet ve muhakkak olup bunların teşvik-i ezhân ve ilkâ-yı galeyana yolunda isti'mâl eyledikleri desâis ve mefasid ve Amerika ve İngiltere'de bulunan erbab-ı fesad ile daire-i iğtişâş dâhilinde alet-i şuriş oldukları, bu nedenle dâhil-i memâlik-i şahanede seyahat ve ikametleri esasen insaniyete ve edyâna ve mezâhib-i gayr-i İslamiye'ye hizmet gibi suret-i zahire tahtında maksad-ı siyasiyeye müte'allık harekât-ı mefsetetkâkane hali olmadığı...".

Bu süreçte Ermenilerin ulusal bir kimlik kazanmaları ve Osmanlı devletinden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurmaları yönünde, özellikle misyoner okullarında görev yapan kişiler ile değişik gerekçelerle Avrupa ve Amerika'ya giden Ermenilerin "*Ermenistan*" konusunda kendi ırkdaşlarını sürekli telkin ve propagandaya tabi tutarak politize ettikleri ve Ermenilerin milliyetçi reflekslerini galeyana getirdikleri görülmektedir. Bu kişilerin bazıları sancak ve kazalarda basılan gazetelerde görüşlerini neşretmekte ve bazen de risaleler ve broşürler bastırarak halkın düşüncelerini etkilemeye çalışmaktaydılar. Bunlardan birisi de Mardin'de Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi'nin "*Ermenistan'ın teşekkülüne dair*" yazdığı yazıdır⁶¹.

Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeni olaylarının cereyan ettiği günlerde "*Ermenistan'ın teşekkülüne dair*" yazdığı "*varaka-yı muzırra*" Nusaybin kazasında neşrolununca bu durum Nusaybin'de de olayların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Hanoş Efendi ve Protestan milletinden iki arkadaşı hakkında Mardin Bidâyet Mahkemesi tarafından dava açılmış ve "*vuku'-ı iğtişâşa bâd*" oldukları gerekçesiyle beşer sene kal'abendlik cezasıyla mahkûm olmuşlardır. Muallim Hanoş'un neşrettiği yazıda yer alan önerilere bakıldığında kısaca; Kürtlerin tamamının silahsızlandırılması, Hamidiye Alayları'nın tamamen lağvedilmesi, bazı taburların Ermenistan'dan çıkarılması, Ermenistan vilayetlerine Ermeni valilerin seçilmesi, mahkemelerde üç Ermeni ve bir Türk üye seçilmesi, resmi dilin Ermenice olması, Ermenistan'da sadece Ermeni ve Türk polislerin görev yapması, toplanan vergilerin Ermenistan'ın ıslahı için harcanması, Ermenistan'ın siyasi olarak tanınması ve padişah tarafından onaylanması, Ermeni Patriğinin başkanlığı altında ve büyük dev-

⁶¹ BOA, A.MKT. MHM, 637/23.

letlerin verecekleri üyelerden müteşekkil bir komisyonun oluşturulması ve bu komisyonun ıslahat hareketlerini takip etmesi ve bölgede görev yapan memurları denetlemesi gibi teklifler yer almıştır⁶².

Görüldüğü üzere bu yazıda bölgenin siyasi ve sosyal yapısını etkileyecek ciddi teklifler yer almaktadır. İleri sürülen bu tekliflerin Muallim Hanoş'un şahsi düşüncesi mi olduğu yoksa Ermeni komiteleri ve Avrupalı devletlerin vilayetteki etki gücü olan konsolosluklar ve misyonerlerin önerisi mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Hariciye Nezaret'i'nden Sadaret'e gönderilen 16 Nisan 1896 tarihli tezkirede; İngiltere Sefaret'i'nin gönderdiği tahrirata atfen 5 sene müddetle kal'abendliğe mahkûm edilen Protestan kilisesi rahibinin "*ahvâl-i siyasiyeye asla müdahil olmadığı iddia edilerek*" affedilmesi istenmiştir⁶³.

Bu süreçte 1868'de Mardin'e gelen ve yaklaşık kırk yılı aşkın bir süre Mardin misyon teşkilatının başında bulunan, Mardin misyoner okulu ve hastanesinin kurulmasında ve geliştirilmesinde büyük bir katkısı olan Dr. Alpheus Newell Andrus'un⁶⁴ Ermeni komitacılık faaliyetlerine destek verdiği zaman zaman dönemin vilayet yazışmalarına konu olmuştur. Nitekim iki Ermeni arasında yazılan Ermenice bir mektupta yer alan "*komitacılık*" ve "*fesâd hareketlerinden*" dolayı tevkif edilen birçok kişinin yanında Amerikan misyoneri Andrus'un da tevkif edilerek, Diyarbakır'a getirildiği ve yargılandığı görülmektedir⁶⁵. Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey, 14 Nisan 1899 tarihli telgrafında; Misyoner Andrus'un "*âsâyîş-i dâhiliyeyi ihlâl ve Memâlik-i Şâhâne'de fesad ika' için cemiyet-i fesâdiye teşkil etmiş olmak*"⁶⁶ iddiasıyla itham edildiğini Sadaret'e bildirmiştir⁶⁷.

Mardin Ermeni Olayları

Diyarbakır'ın merkez kazasında 1 Kasım 1895 Cuma günü ezanın okunmasıyla beraber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu. Müslümanlar Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı sal-

⁶² BOA, Y.Mtv, 136/34.

⁶³ BOA, A.MKT. MHM, 637/23.

⁶⁴ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 282-283.

⁶⁵ BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

⁶⁶ BOA, Y.A.HUS, 395/102.

⁶⁷ BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

dırılarda bulundu⁶⁸. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti⁶⁹. Bu durum vilayet genelinde meydana gelecek olayların başlangıcını teşkil etmekteydi⁷⁰. Vilayet merkezinde üç gün, vilayet genelinde ise on beş gün devam edecek olan olaylar, hükümet yazışmalarında karışıklık anlamı karşılığında “*ıġtişâş*” ile ifade edilmiştir⁷¹. Olay gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilerin hedef alınmasının tasarlanmış bir plan olduğu yapılan tahkikatın anlaşılmasıdır⁷². Müslümanların mukabelesi ve olaylardan haberdar olan bazı aşiretlerin şehre girmesi ile karşılıklı öldürme ve yağmalamalar başlamıştır⁷³.

Olayların üçüncü günü Müslüman ve Hıristiyan önde gelen bazı kişiler, taraflar arasındaki husumeti teskin etmek amacıyla toplantılar yapmıştır⁷⁴. Bu arada Meclis-i Vükela, 3 Kasım 1895 günü, idare-i örfiye-nin “*te’min-i sükûn ve âsâyişe*” yardımcı olacağını ve bu şekilde gereksiz yere kan dökülmesine engel olunacağını dikkate alarak Diyarbakır’da örfi idare ilan edilmesini kararlaştırmıştır⁷⁵. Böylece 4 Kasım günü Diyarbakır merkez sancağında İdare-i Örfi ilan edildi⁷⁶ ve Divan-ı Harb-i Örfi oluşturuldu⁷⁷. Bu durum herkese ilan edildi ve halk silahsızlandırılmaya başlandı⁷⁸.

Diyarbakır’da meydana gelen Ermeni olaylarıyla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı sancak, kaza ve köylerde de bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir. Diyarbakır merkezinde Ermenilerin Müslümanlara yaptığı saldırılardan kısa bir süre önce yukarıda bahsedildiği üzere Mardin Sancağı’na bağlı Nusaybin’de, Ermenistan’ın kurulması ile ilgili neşredilen 24 maddelik bir yazı huzurun bozulmasına zemin hazırlamıştı. Mardin Protestan

⁶⁸ Diyarbakır olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti’nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.

⁶⁹ Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 234-235.

⁷⁰ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*”, *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s. 317.

⁷¹ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 16.

⁷² BOA, Y. Mtv, 44 / 54; BOA, HR. SYS, 2812/1.

⁷³ BOA, HR. SYS, 2812/1; Tütenk, *agm*, s 317.

⁷⁴ Gustave Meyrier, *Les Massacres De Diarbekir Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, Paris, 1992, s. 90.

⁷⁵ BOA, A.MKT. MHM, 636/12.

⁷⁶ Meyrier, *age*, s. 90.

⁷⁷ BOA, A.MKT. MHM, 636/11.

⁷⁸ Meyrier, *age*, s. 92, 93.

Muallimi Hanoş Efendi'nin Arapça olarak yazdığı bu mektup Ermeni ihtilalcileri tarafından çoğaltılarak sadece Süryanilere ve Katolik Ermenilere dağıtılmakla kalmamış, aşiret liderlerine de gönderilmişti. Bu mektup Müslümanları galeyana getirmiş, kazanın asayiş ve emniyetini bir dereceye kadar bozmuştu⁷⁹. Bu sırada Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa idi⁸⁰.

1 Kasım 1895 Cuma günü vilayet merkezinde Camilere ve Müslümanlara yapılan saldırılar üzerine Mardin Sancağı'nda da bir takım olaylar meydana gelmiştir. Yağmacı kabilelerin Telermen'e yaptıkları saldırılarda birçok kimse öldürülmüştür. Ermeni Murahhası Melkon Efendi'ye göre, "Kiki Çerkan ve Helacan aşiretlerinden iki bin kadar eşhâs"⁸¹ bu olaylara neden olmuştur. Hanna Dolapönü ise "10.000 kişinin sebep olduğu saldırılarda" Süryani köylerinden Göllü'de 70, Katılmara'da 3, Benabil'de 15 ve İbrahimiye'de ise 8 kişi yaşamını yitirmiş ve bu köyler yağmalanmıştır⁸².

Bu dönemde Mardin Ermeni Katolik Murahhası olan Melkon Efendi bu saldırılar karşısında yaptığı şikâyetle Hamidiye Süvari Alayları'na bağlı Kiki Çerkan ve Kiki Helacan aşiretleri reisi Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur Ağa'yı olayların müsebbipleri olarak göstermektedir⁸³. Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 6 Kasım 1895 telgrafta Mardin merkez kasabasına ve köylere yönelen aşiret saldırıları ve alınan tedbirler özetle şöyle ifade edilmektedir:

Ermenilerin fesat hareketleri ile galeyana gelmiş olan kalabalık Mardin dâhilinde ahalisi Hıristiyan olan Mansuri Köyü'ne hücum etmiştir. Bunun üzerine Hamidiye kaymakam ve jandarma binbaşısı bir miktar "efrâd-ı redife" ile sevk olunarak kargaşalık çıkarmak isteyenler vukuatsız def edilmiştir. Ancak daha sonra bu sefer Mardin kasabasının Mişkin Kapısı taraflarına saldırılar başlamıştır. Kendilerine yapılan nasihati dikkate almayarak silah kullanmaya cüret eden Kürtler dahi püskürtülmüşlerdir. Bunların ellerinde bulunan bir miktar hayvan ve kıymetli mallar geri alınmıştır⁸⁴.

⁷⁹ BOA, Y.Mtv, 136/34; Hoccoğlu, *age*, s. 237.

⁸⁰ Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972, s. 99.

⁸¹ BOA, MKT. MHM, 637/18.

⁸² Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, s. 99.

⁸³ BOA, MKT. MHM, 636/69.

⁸⁴ BOA, YEE, 81/19; BOA, Y.PRK. UM, 33/64; BOA, A. MKT. MHM 108/69.

Vali Enis Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 11 Kasım 1895 tarihli telgrafta; Mardin Sancağı'nda kasaba ve köylere saldırıdan geri kalmayan Kürt aşiretlerin gerek redif ve jandarma müfrezeleri ve gerekse mahalli eşraf vasıtasıyla def edildiği dile getirilmiştir⁸⁵. Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen yazılarda; toplumsal düzeni bozan aşiretlerin öncelikle nasihatler ile yola getirilmeye çalışılması, bunun fayda etmemesi durumunda asker sevkıyatı yapılarak bunların cezalandırılması istenmiştir⁸⁶. Diyarbakır'dan Sadaret'e çekilen 12 Kasım 1895 tarihli telgrafta "*Mardin'de vukûât yoktur*" denilerek olayların tamamen kontrol altına alındığı ifade edilmiştir⁸⁷.

Mardin Sancağı'na bağlı kasaba ve köylerde bir takım olaylar yaşanmakla birlikte, kent merkezinde özelde Ermenilerle genelde ise gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Hatta bir takım Kürt aşiretlerinin ve grupların kasabaya girme teşebbüsleri karşısında Müslüman ahali saldırgan aşiretlere karşı kenti gayrimüslimlerle birlikte savunmuştur. Ermeni olaylarının ardından Diyarbakır'a gönderilen ve Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp ikinci feriki (General) Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'den oluşan "*Tahkikat Heyet*"nin hazırladığı raporda da bu durum dile getirilmiştir. Raporda Mardin kent merkezinde kargaşa yaşanmamasının sebebi ve Müslümanlarla Ermenilerin saldırganlara birlikte karşı koymaları şöyle anlatılmıştır:

*"Mardin kasabasında mütemekkin Ermeniler, Arapça ile mütekellim olup başka lisana vâkıf olmamalarından dolayı Ermeni komitesinin ilkâ'ât (aldatma) ve teheyüc (heyecanlandırma) telakki edemeyerek rabita-i lisanîye ile merbut buldukları ahali-i İslamiyeye daima asar-ı muhadenet (yakınlık) göstermişler ve Müslümanlar da Ermeni vatandaşlarını galeyana gelmiş olan bazı aşâire karşı bi'l-fiil müdafaa ederek bir Ermeni'nin burnu kanamamış olduğu halde yirmiyi mütecâviz ehl-i İslam bu yolda feda-yı can eylemişlerdir"*⁸⁸.

Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bu bilgileri dönemin şahitlerinden Süryani Metropolit Hanna Dolapönü de doğrulamaktadır. Dolapö-

⁸⁵ BOA, A. MKT. MHM, 636/23, s. 2.

⁸⁶ BOA, A. MKT. MHM, 636/23, s. 3.

⁸⁷ BOA, A. MKT. MHM, 636/23; BOA, Y. PRK. UM, 33/78.

⁸⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 109/69.

nü, hükümet kuvvetleri ile birleşerek gayrimüslimleri koruyan ve aşiretlerin kente girmesini engelleyen kasaba eşrafından bazılarını şöyle sıralamaktadır: Hamitoğlu Şeyh Abdullah, Hüseyin Serracıoğlu Fırat Efendi, Daşılı Ahmet Efendi, Hamdan Ağa, Mişkinli Ahmet ve Hanaş Ağalar, Mendilkalı Faraç Bey ve Kermozade Hacı Faris Çelebi⁸⁹. Mardin Katolik Murahhası Melkon Efendi de Katolik Patrikhanesi'ne yazdığı telgrafta bu konuya dikkat çekmiştir ve bu uğurda mücadele eden kişilere şükranlarını sunmuştur. Melkon Efendi, Mardin şehrine saldıran Kürtlerin zulüm ve kahrına Mardin eşrafından Hazer Sabri, Abdülkadir, Çelebi ve Ahmet efendilerin hamiyet ve gayretlerinin sayesinde engel olduğunu belirtmiştir⁹⁰.

Abdullah Paşa'nın hazırladığı tahkikat raporunu dikkate aldığımızda Mardin'in merkez kasabasında yaşayan Ermeniler, gündelik hayatta Arapça konuştukları ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerine ilgi göstermedikleri için Müslüman ahali ile iyi ilişkilere sahiptiler. Bu nedendir ki Müslüman ahali, kentlilik bilinci içerisinde hareket ederek nizami kuvvetlerle birlikte gayrimüslimleri himaye etmiş ve hatta bu uğurda hayatlarını feda etmişlerdir⁹¹. Ancak burada kasaba Müslümanlarının kenti işgale yeltenen aşiretlere karşı direnmesi "*eşrafın aşiretlere karşı direnmesi*" şeklinde de değerlendirilebilir. Nitekim öteden beri birçok şehirde olduğu gibi Mardin'de de eşraf ile aşiretlerin çatışması yaşanmıştır. Muhtemelen kasabayı işgale çalışan aşiretler bunda muvaffak olsaydılar bu sadece kasabadaki gayrimüslimler için bir felaket değil aynı zaman da eşrafın da ekonomik ve idari nüfuzunun kırılması demektir.

Kazalarda Meydana Gelen Olaylar

Mardin Sancağı'nda olayların meydana geldiği yerlerden birisi de Midyat kazasıdır. 10 Kasım 1895 Pazar günü Midyat kazasına bağlı olan Ocaklı Köyü'nde oturan Ermenilerden Ohannes ile Mıgırdıç, köy civarında hayvan otlatırken yirmi kadar eşkiyanın saldırısına maruz kalmış ve hayvanları gasp edilmek istenmiştir. Mıgırdıç ve Ohannes'in karşı çıkmaları üzerine, eşkiya bunlara kurşun atmış ve bunun neticesinde Ohannes sağ ka-

⁸⁹ Dolabani, *age*, s. 99.

⁹⁰ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 12-13.

⁹¹ BOA, Y.PRK. ASK, 109/69.

siğindan, Mıgırdıç ise sol böğründen aldıkları yaralardan ölmüşlerdir. Bir gün sonra ise Ocaklı Köyü'nde oturan Çolak Hakkı'nın oğullarından Ali oğlu Hasan'a bu sefer Ocaklı köyü Ermenilerinden Küçük Kâhya ile arkadaşı ortada hiçbir sebep yok iken göğsüne ateş ederek beş kurşun atmış ve Ali oğlu Hasan aldığı yaradan ölmüştür⁹². Ocaklı köyünde bu gelişmeler olurken, Midyat'a bağlı olan ve aynı zamanda Müslüman ve Süryanilerin birlikte yaşadığı Refneddin ve Gelb köylerine saldırmaya çalışan bazı aşiretlere nizami müfrezeler vasıtasıyla engel olunmuştur⁹³.

Aşiretlerin saldırılarına maruz kalan yerlerden birisi de Avine kazasına bağlı köylerdir. Vali Enis Paşa tarafından 11 Kasım 1895'de Sadaret'e gönderilen telgrafta, Avine kazasına bağlı Yakva Köyü ahalisinin eşyalarıyla beraber aşiretlerin tecavüzlerinden korunmak amacıyla kaza merkezine nakledildiği belirtilmiştir⁹⁴. Bu arada Avine kazasının merkezi olan Savur kasabasına hücum eden aşiretler alınan "tedâbir-i müessire" ile kasabadan uzaklaştırılmış ve olaylara sebebiyet veren 6 kişi tutuklanmıştır⁹⁵. Koçhisar kazasının Tozhisar adlı Ermeni köyüne yapılan saldırılarda bazı "telâfet ve gâret" meydana gelmiş ise de alınan tedbirler ile gasp edilen eşya ve hayvanlar saldırganlardan geri alınarak sahiplerine teslim edilmiştir⁹⁶. Bu günlerde, Mardin kasabasına ve askerlere hücum eden Ömerkan aşireti ile meydana gelen çatışmada bu aşiretten birkaç kişi ölürken, birkaç kişi de yaralanmış, ayrıca on beş kişi de teslim alınmıştır⁹⁷.

Mardin Sancağı'na bağlı yerlerdeki olayların kontrol altına alınması için nizami ve redif birlikler gerekli tedbirleri almakla birlikte, toplumda etkinliği ve saygınlığı olan "eşrâf ve meşâyihin" yardımından da istifade edilmiştir⁹⁸. Nitekim aynı günlerde IV. Ordu Müşiriyeti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen ve Padişah'a takdim edilen bir arızada; "Mardin aşâirinin kasaba etrafında bazı Ermeni köylerine tecavüz etmelerinden dolayı tenkilleri için eşrâf-ı memlekette birçok zevatın nasihat etmek üzere gönderildikleri" dile getirilmiştir⁹⁹.

⁹² Hocaoğlu, *age*, s. 238-239.

⁹³ BOA, Y.PRK. UM, 33/87.

⁹⁴ BOA, A.MKT. MHM, 636/23, s.2.

⁹⁵ BOA, Y.PRK. UM, 33/87.

⁹⁶ BOA, Y. Mtv, 131/123.

⁹⁷ BOA, Y.Mtv, 131/123.

⁹⁸ BOA, A.MKT. MHM, 636/23.

⁹⁹ BOA, Y.Mtv, 131/123.

Telermen Olayları

Mardin Kazası'nın güney batısında yer alan ve Mardin'e beş saat mesafede bulunan Telermen Köyü'nde genellikle Katolik Ermeniler yaşamaktaydı. Tarihi süreç içerisinde Dunaysır veya Koçhisar olarak da olarak bilinen Kızıltepe'nin on kilometre güneyinde yer alan bu köy önemli yerleşim merkezlerinden birisiydi. Burada yaşayan ve önemli bir bölümü Katolik cemaatine mensup olan Ermeniler 1895 Kasım olaylarında zarar görmüştür. Katolik Murahhası Melkon imzasıyla Sadaret'e gönderilen bir telgrafta; Hamidiye Kaymakamı Reşit Bey ve Binbaşı Osman Ağa'nın idaresi altındaki kişilerin 6 Kasım 1895 günü Çarşamba saat dokuzda Mardin Sancağı'na bağlı Koçhisar Nahiyesi'nin Telermen Köyü üzerine hücum ettikleri belirtilmiştir. Bu saldırıda yaklaşık iki yüz hane ve dükkânın mal, hayvan, zahire ve paralarına el konulduğu, hane ve dükkânların yakıldığı, insanların ırzına tasallut edildiği, yakıldığı, erkek ve kadınların esir olarak kaçırıldığı, kilisenin mal ve eşyalarının yağmalandığı ve yakıldığı, bu gibi "*muâmele-i gaddârane*" nedeniyle Telermen Köyü ahalisinin aç ve çıplak kaldığı ve barınacak yerlerinin kalmadığı iddia edilmiştir¹⁰⁰.

Bu konuda Mardin Mutasarrıflığı'nın verdiği bilgilere istinaden Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından 6 Kasım 1895'de Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesi'ne gönderilen telgrafta; Mardin Sancağı dâhilindeki Kiki Çerkan ve Helacan aşiretlerinden "*iki bin kadar eşhâs*" tarafından Koçhisar Nahiyesi dâhilindeki ahalisi Ermeni Katolik milletinden ibaret olan Telermen Köyü'ne geceleyin bir baskın yapıldığı, ahalinin hane ve dükkânlarını kapatarak kilisede toplandıkları ve kiliseye sığınan kişilerin bir kısım mallarının yağmalandığı, yine güzergâhta bulunan ve ahalisi Süryani, Katolik ve Protestan olan Kulb Köyü'ne de bir takım Kürtlerin yağma amacıyla gelmiş oldukları bildirilmiştir. Diyarbakır Valisi, Mardin Mutasarrıfı'na, Liva'nın mevcut kuvvetiyle ve toplanan "*efrâd-ı redife*" ile "*def'-i taarruzata ihtimâm edilmesi ve vesâyâ-yı lâzime*" ile bu kargaşalığa son verilerek asayişin tesis edilmesi istenmiştir. Bu arada taşkınlıklarda bulunan aşiretlere "*nasihat ve lisan-ı münasible telkin olunarak dağılmaları için Mardin meşâyih ve eşrâfından aşâirle ülfet ve alakaları olanlar*" bizzat oralara gönderilerek aşiretler teskin edilmeye çalışılmıştır¹⁰¹.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 18.

¹⁰¹ BOA, Y. PRK. UM, 33/39, s. 1.

Bu gelişmeler üzerine Sadaret Mektubi Kalemî'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen telgrafta; Kaymakam Reşit Bey ve Binbaşı Osman Ağa'nın teşviki ile bir takım kişiler tarafından Telermen Köyü'nün yağmalandığına dair Mardin merkezinden Katolik Murahhası Melkon imzasıyla çekilen telgrafa atıf yapılarak, durumun araştırılması ve gereğinin yapılması istenmiştir¹⁰².

Katolik Patrikliği'nden Sadaret'e gönderilen 29 Ocak 1896 tarihli telgrafta Telermen olayı hakkında daha detaylı bilgilere yer verilmektedir: Mardin Sancağı'na dört saat mesafede olan ve ahali 300 Katolik cemaatinden ibaret bulunan Telermen Köyü'nde Ermenilerden eser yoktur. Buradaki Katoliklerin "*Ermeni Meselesi*"nden bile haberlerinin olmadığı ancak sadakat ve ubudiyet-i mükellefeleriyle beraber duâyı bi'l-hayr ile meşgul olmakta iken" Hamidiye Süvari Kaymakamı Reşit Bey, 50-60 süvari ile güya köy ahalisini muhafaza maksadıyla gelmiş ve köy ahalisinden evvela 400 lira talep etmiştir. Bu arada bir taraftan da dükkân ve haneleri yağma etmiştir. Nihayet 130 lira ile bir takım kıymetli hediyelerle ikna olmuş gibi gösterip artık kendilerine kimse tarafından dokunulamayacağına dair teminat verdikten sonra köyden ayrılmıştır. Ancak üç saat sonra birkaç bin süvari ve birkaç bin Kürt tekrar köy üzerine hücum etmiştir. Bunun üzerine iki rahibin de içerisinde olduğu 1000 kişiden fazla ahali kiliseye sığınmıştır.

Bu sırada köyün bütün dükkân ve haneleri yağma edilip yakıldıktan sonra kiliseyi muhasara etmişlerdir. Bu arada her ne kadar Koçhisar Nahiye Müdürü iki üç defa Mardin Mutasarrıflığı'na haber göndermiş ise de hiçbir yardım gelmemiştir. Böylece kiliseye sığınmış olan cemaat meydana gelen saldırı ve atılan kurşunlar üzerine artık başka bir çare kalmadığını görerek kendilerini muhasara eden Kürt Bey'ine müracaat ederek canlarına kıymamalarını rica etmişlerdir. Bu sırada kiliseye sığınanlar "*envâ-yi ızdıraba*" maruz kalmış ve 10 kişi hayatını kaybetmiştir. Kilise içindeki altın ve gümüş tüm eşya gasp edilmiştir. Hâlihazırda Telermen Köyü bir tarla haline getirilmiş, zarar ve ziyarı elli bin lirayı aşmıştır. Bu felaketin başlıca müsebbibi Reşit Bey'dir¹⁰³.

¹⁰² BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 1.

¹⁰³ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 12-13.

Diyarbakır Valisi Enis Paşa'nın 14 Ocak 1896 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta; Mardin Sancağı "dâhilinde zuhur eden ve lehül-hamd kesb-i sükûnet eden şûrîş ve iğtişâşda aşâir ve Ekrâdın ahval ve hareket-i meşhûdelerine Hamidiye Alayları'na mensup bazı aşiret reislerinin iştirak ettikleri ve özellikle Kiki Çerkan ve Helacan aşiretleri reisleri Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur ağaların bâdî-i müsebbib" oldukları bildirilmiştir¹⁰⁴.

Olaylara Müdahil Olanların Yargılanması

Mardin Sancağı'na bağlı kasaba ve köylerde meydana gelen olayların mahiyeti ve seyri hakkındaki telgraf ve tutanaklarda, olaylara sebebiyet verenlerin tespiti ve yargılanması hakkında esaslı bilgilerin yer almadığını söyleyebiliriz. Suçlamalar genellikle Katolik Ermeni Murahhası Melkon tarafından Katolik Patrikhanesi'ne yapılmış ve buradan Sadaret'e iletilmiştir. Sadaret de bu şikâyetleri dikkate alarak zaman kaybetmek-sizin Diyarbakır Vilayeti'ne gerekli uyarıları yapmış ve alınması gereken tedbirleri iletmıştır.

Sadaret'ten Taraf-ı Vala-yı Seraskeri'ye gönderilen 20 Kasım 1895 tarihli telgrafta; Mardin Sancağı dâhilinde zuhur eden iğtişâşa Süvari Alayları'na mensup Kiki Çerkân ve Helacan aşiretleri reisleri Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur ağaların sebep olduğu yönündeki iddialara değindikten sonra, "bunlar sıfat-ı celile-i askeriyeye haiz oldukları için hilâf-ı rızâ-yı alî hareketlerinden dolayı haklarından muamele-i kanuniye icrası ve gasp ettikleri eşyanın sahiplerine iadesi lazım geleceğinden IV. Ordu Komutanlığı'na bu konuda süvari alayları efrâdının vasıtasıyla nasâyih-i muktezîya" edilmesi istenmiştir¹⁰⁵.

Sadaret, 4 Aralık 1895'de tekrar Seraskerlik'e gönderdiği tezkirede, aşiretler nezdinde bulunan "rüesâ-yı merkûmenin te'dipleri" istenmiştir¹⁰⁶. Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 5 Aralık 1895 tarihli telgrafta, Süvari Alayı'na mensup Reşit Bey ile beraberindeki kişilerin Mardin'e celb ile taht-ı tevkife alınmaları hakkında mahalli kumandanlığa tebligat yapıldığı belirtilmiştir¹⁰⁷. Bu süreçte İngiltere Sefareti ta-

¹⁰⁴ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 3.

¹⁰⁵ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 2.

¹⁰⁶ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 6.

¹⁰⁷ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 7.

rafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir muhtıradan da Diyarbakır'a gönderilen ve Ermeni olaylarında ilişkisi bulunan bu kişilerin "*taht-ı tevkife alınmadığı ve muhakeme edilmediği*" ileri sürülmüştür¹⁰⁸.

Bunun üzerine Serasker Rıza Paşa tarafından 7 Aralık 1895'de Padişah'a sunulan tezkirede; süvari alayına mensup Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur ağaların iğtişâşa sebebiyet verdikleri doğru ise kendilerinin hemen taht-ı tevkife aldırılarak Divân-ı Harb'de yargılanmalarının istendiği ve söz konusu alayların şeref-i asker dairesinde hareket etmesi hususunun da gerekli yerlere tebliğ edildiği belirtilmiştir. Bu hususta IV. Ordu Komutanlığı'ndan alınan telgrafta; bunların Mardin'e celb ile taht-ı tevkife alınmaları için mahalli kumandanlığa te'kiden icra-yı tebliğat ifa edildiği gösteriliyorsa da bunlar hakkındaki iddiaların araştırılarak derece-i sübuta ermediği ve tahkikatın ne suretle cereyan eylediğine ve eşya-yı mağsûbe hakkında ne şekilde muamele olduğuna dair açıklık bulunmadığından bu hususların izah edilerek serî bir şekilde bildirilmesi için IV. Ordu Müşiriyeti'ne yazıldığı bildirilmiştir¹⁰⁹.

108

S B A R D
YIL / YEAR 13
SAYI / ISSUE 25
BAHAR / SPRING
2015/1

Diyarbakır Valisi Enis Paşa'nın 14 Ocak 1896 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta; Kiki Çerkan ve Helacan aşiretleri reisleri Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur ağaların "*bâd-i müsebbib*" oldukları hatırlatıldıktan sonra bunların "*sıfat-ı askeriye haiz ümeradan*" oldukları için "*hilâf-ı rızâ-yı âli ahvâle kıyamları*" nedeniyle cezalandırılması gerektiği ısrarla dile getirilmiştir. Enis Paşa telgrafın devamında bunun zaruretini ve Hamidiye Alayları'na bakışını özetle şöyle dile getirmiştir: Bu kişilerin cezalandırılmasının yanı sıra gasp ettikleri mal ve eşyaların geri alınması "*cühelâ-yı Ekrâd*"ın heyecanını yatıştıracaktır. Bu aşiret reislerinin cezalandırılmaması ve gasp edilen malların geri alınmaması halinde benzer hadiseler yeniden zuhur edecektir. Bu nedenle bunlar hakkında acilen "*îrâe-i ibret*" edilmesi lüzumunu IV. Ordu Komutanlığı'na yazdım. Hamidiye Alayları'nın kuruluş maksadına vakıf olan kişilerden birisi olarak bu alaylara dâhil olan aşiret reisleri haklarında meydana gelen şikâyetler öteden beri ihmal ile geçiştirilmiştir.

Enis Paşa, Hamidiye Alayları'nın "*Ahvâl-i hazırada ve hükümetin kuvve-i askeriyesi olmayan yerlerde ahali-i müslimenin muhafaza-i ırz, can ve malla-*

¹⁰⁸ BOA, HR. SYS, 2812/1.

¹⁰⁹ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 8.

rına rüesa-yı merkûme mecbur oldukları halde" Reşit Bey, Osman ve Timur ağalar ile emsallerinin aksi harekette bulduklarını ve bu konuda bu kişilerin tutumunun "*ref'-i şûrîş ve muhafaza-i âsâyîş hakkında evvel ve ahir telakki olunan evâmîr-i celileye ahkâm-i münifesiyle de kabil-i tevfiik*" olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle bu kişiler hakkında "*mücazât-ı lâzime*" hemen icra ettirilerek gerek bunların ve gerek sairlerinin "*takrîr-i âsâyîşe cidden hizmet ve gayret eylemelerinin suret-i münasibede*" ifa edilmesi için IV. Ordu Komutanlığı'na emir ve tebliğ buyrulmasını istemiştir¹¹⁰.

Diyarbakır Vilayeti'nden 11 Mart 1896'da Sadaret'te gönderilen telgrafta, Reşit Bey ve diğer kişilerin askeri sınıfa haiz oldukları için bunların Divân-ı Harb'de mi yoksa harekât-ı vaka'ların askerlikle alakalı olmaması nedeniyle Mahkeme-i Adliye'de mi yargılanacakları sorulmuş ve olay mahalli Mardin olduğu halde Reşit Bey'in oraya gitmekten imtina etmekte olduğu bildirilmiştir¹¹¹. Bu konuda Ermeni Katolik Murahhası Melkon Efendi'nin ve Diyarbakır Valisi Enis Paşa'nın ısrarlı yazıları üzerine "*igtişâşın müsebbipleri*" görülen Kaymakam Reşit Bey, Binbaşı Osman ve Timur Ağa ile Ahmet Efendi adında birisi yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmiştir¹¹². Ancak Katolik Murahhası Melkon tarafından Katolik Patrikhanesi vasıtasıyla Sadaret'e yazılan 14 Mart 1896 tarihli telgrafta: Diyarbakır'a gönderilen Reşit Bey hakkında lazım gelen "*icraât-ı âdile*" gerçekleşmez ise kendisine tabi olan gerek Kürtler ve gerekse başka aşiretler tarafından cemaati aleyhine bir daha "*heyecan-ı umûminin vukû'u melhûz*" olduğu arz edilmiştir¹¹³.

Bu gelişmeler üzerine Mardin Sancağı dâhilinde "*ihlâl-i asayîşe cür'et ve gasp ve ğaret*" gibi hareketlerinden dolayı süvari alayına mensup Reşit Bey ile Osman ve Timur ağaların Mardin'e celbi ile taht-ı tevkife alınmaları hakkında mahalli kumandanlığa tebligat yapılmıştır¹¹⁴. Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen telgrafta ise, kaymakam Reşit Bey ile Timur ve Osman ağalar "*hukûk-ı umûmiyeye taalluk eden cürümlerinden dolayı*" mahal-i vaka olan Mardin Nizamiye Mahkemesi'nde yargılanmalarına karar verilmiştir¹¹⁵. Dört beş ay süren yoğun yazışma trafiğine rağmen Kiki aşire-

¹¹⁰ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 3.

¹¹¹ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 23.

¹¹² BOA, HR. SYS, 2812/1.

¹¹³ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 15, 17.

¹¹⁴ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 14.

¹¹⁵ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 22.

ti reisi ve Hamidiye Kaymakamı Reşit Bey ve beraberindekilerin ne şekilde yargıldığı ve bunun neticesinin ne olduğu hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir belgeye rastlamadık. Ancak Reşit Bey'in Diyarbakır Vilayeti'ndeki nüfuzu, askeri gücü ve IV. Ordu Müşiriyeti'nin böylesine bir süreçte aşiretleri karşısına alacak dirayette olmaması nedeniyle muhtemelen bu soruşturmalardan esaslı bir sonuç çıkmamıştır.

Telermen'de olaylara sebebiyet verenlerin özellikle Hamidiye Alayları'na mensup olan kişilerden oluşması ve bu kişilerin Erzincan'daki IV. Ordu Müşiriyeti'ne bağlı olması bir takım zorlukları beraberinde getirmiştir. Nitekim bu süreçte zaman zaman Hamidiye Alayları sultandan aldıkları destekle resmi memurları dikkate almamaya başlamıştır. Bu alaylara mensup olan kişilerin karıştıkları olaylar karşısında IV. Ordu Komutanlığı'nın izni alınmadan yargılanamamaları ve yerel yargı organlarının alay mensuplarını yargılamada yetkisiz kalmaları aşiretlere geniş bir hareket imkânı sağlamıştır. Hamidiye Alayları'nın rahat hareket imkânları resmi memurları oldukça rahatsız etmekle beraber onların elini kolunu bağlamıştır¹¹⁶.

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, 14 Ocak 1896 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta Hamidiye Alayları'nın kuruluşuna vâkıf birisi olarak bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Enis Paşa, Hamidiye Alayları'nın kuruluş amacının; nizami kuvvetlerin olmadığı yerde ahalinin ırz, can ve mallarını korumak olduğunu ancak 45. Hamidiye Alayı Kaymakamı ve Kiki aşireti reisi Reşit Bey ile maiyetindeki birliklerin buna riayet etmediklerini dolayısıyla da cezalandırılması gerektiğini açıkça dile getirilmiştir. Enis Paşa, ayrıca Hamidiye Alayları'na dâhil olan aşiret reisleri haklarında meydana gelen şikâyetlerin öteden beri ihmal ile geçirildiğini de belirtmiştir¹¹⁷.

Hamidiye Alayları'nın Olaylardaki Tutumu

Telermen olayında Hamidiye Alayları'na mensup Kiki aşiretinin mensupları olayların birinci derecede faili ve kışkırtıcısı olmuştur. Ancak Kiki aşireti dışında kalan Hamidiye Alayları'nın herhangi bir olaya karıştığı hakkında herhangi bir bilgi veya suçlama söz konusu olmamıştır. Bu süreçte Hamidiye Alayları'nın iddiaların aksine olayların dışında kaldığı ve hatta olayları teskin etmeye çalıştığı birçok arşiv belgesinde yer almaktadır. Bu olaylarda dikkat çeken önemli hususlardan birisi, olaylarda Ha-

¹¹⁶ Ebubekir Hazım Tepeyran, Hatıralar, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s. 442-445.

¹¹⁷ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 3.

mediye Alayları'nın adı geçmesine rağmen, II. Abdülhamit'e yakınlığı ile bilinen ve bölgede en güçlü alaylara sahip olan Milli aşiretinin reisi İbrahim Paşa'nın olaylara müdahil olmamasıdır. Faaliyetleri sebebiyle Müslümanlar tarafından defalarca hükümete şikâyet edilen İbrahim Paşa hemen tüm kaynaklarda Hıristiyanlara iyi davranan birisi ve Hıristiyanların koruyucusu olarak tanımlanır¹¹⁸.

İbrahim Paşa'nın Viranşehir'de kurduğu pazarda Ermeniler ve Keldaniler ticaret yapmıştır¹¹⁹. Nitekim bu dönemin önemli tanıklarından olan Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın bu tutumu nedeniyle Milli aşiretinin kışlağı olan Viranşehir'in Ermeni "*kolonisine*" döndüğünü, Ermeniler için evler ve dükkânlar inşa edilmekle beraber, mektep ve kiliselerin de ihmal edilmediğini ifade etmiştir¹²⁰. Bu durum aslında yaşanan kargaşanın, Hamidiye Alayları'nca gerçekleştirilen bir "*Ermeni kıyımı*" olmadığına önemli bir göstergesi olmuştur. Hamidiye Alayları'na mensup olup da olaylara karıştığı ileri sürülen tek aşiret Kiki aşiretidir. Kiki aşiretinin yaptıkları ise Hamidiye Alayları'ndan olma özelliklerinden çok aşiret olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır¹²¹.

Müslümanlardan suçlanan ve yargılanan kişilerin, genellikle Hamidiye Süvari Alayları dışındaki kontrolsüz aşiretler olduğu görülmektedir. Bu süreçte Hamidiye Alayları'nın iddiaların aksine olayların dışında kaldığı ve olayları teskin etmeye çalıştığı birçok arşiv belgesinde yer almaktadır. 12 Mayıs 1896 tarihli bir raporda da, Hamidiye Süvari Alayları ile bağlantısı olmayan diğer bazı aşiretlerin karışıklığa sebebiyet vermiş olabilecekleri kabul edilmektedir¹²². Nitekim Diyarbakır'da özellikle Badikan, Bekiran ve Hiyan gibi aşiretlerin zaman zaman bazı Ermenilere ve Ermeni köylerine yağma amaçlı saldırılarda buldukları görülmektedir¹²³.

Saldırıların Maruz Kalanların Mağduriyetlerinin Giderilmesi

Mardin'in çevresinde meydana gelen aşiret saldırıları üzerine mağdur duruma düşen veya böyle bir kaygı taşıyan gayrimüslimlerin bir kısmı kendi imkânlarıyla, bir kısmı da jandarmalar ve eşraf aracılığıyla kent

¹¹⁸ Tütenk, age, s. 320.

¹¹⁹ Aydın ve diğerleri, age, s. 324.

¹²⁰ Tütenk, age, s. 310.

¹²¹ Özcoşar, age, s. 180.

¹²² BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6.

¹²³ BOA, A. MKT. MHM, 619/23.

merkezine nakledilmiştir. Böylece Mardin'in merkez kasabası buraya sığınan kişilerle dolmuştur. Bu durum karşısında mahalli yetkililer bir yandan aşiretlerin yerleşim merkezlerine muhtemel saldırılarını önlemek için tedbirler alırken, diğer taraftan da bu mültecilerin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Meydana gelen karışıklıklar sonucu yerinden olanların "*maişetlerinin padişah tarafından temin edileceği ve bu iş için Mardin Mutasarrıflığı'nın görevli olduğu*" yönünde talimatlar verilmiştir¹²⁴. Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 1 Şubat 1896 tarihli telgrafta olaylarda mağdur olan muhtaç kişilere gerekli yardım yapılması ihtar edilmiştir¹²⁵.

Mardin'e ve bir takım kasabalara sığınan kişilere yönelik yapılan yardımların bir süre sonra kesintiye uğradığı ve kişilerin zor duruma düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Katolik Murahhası Melkon imzasıyla 28 Mart 1896'da Sadaret'e gönderilen telgrafta; Telermen ahalisine günlük "*nân-ı azîz*" (ekmek) verilmesine dair "*irâde*" buyrulmasına rağmen, Şubat ayından itibaren bunun verilmediğinden yakınılmış ve çok zor durumda bulunan bu kişilere tekrar nân-ı azîzin verilmesi istenmiştir¹²⁶. Bunun üzerine Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen 31 Mart 1896 tarihli telgrafta, Telermen ahalisinin sefaletinden bahisle bu kişilerin yiyecek ihtiyacının karşılanması istenmiştir¹²⁷.

Bu süreçte Londra'da neşredilen Daily News gazetesinde çıkan bir haberde, hükümetin emriyle Mardin'de yapılan yardımın on iki günden beri durdurulduğu ve şehirde ikamet eden Ermenilerin açlıktan telef olduğu iddia edilmiştir. Bu haberin, Mardin İane Cemiyeti memurlarından alındığı iddia edilen bir rapora istinaden yapıldığı ifade edilmiştir¹²⁸. Bu gelişmeler üzerine Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından 2 Nisan 1896'da Sadaret'e gönderilen telgrafta; Telermen Köyü'ndeki olaylarda mağdur olan ahalinin maişetlerinin eskiden olduğu gibi idare tarafından temin edileceği belirtilmiştir¹²⁹.

Bu olaylar sırasında şehre sığınan Ermeniler için Amerikan Protestan misyonu sığınak yerlerinden biri olmuştur. Misyon yöneticisi

¹²⁴ BOA, MKT, MHM, 637/18.

¹²⁵ BOA, A.MKT, MHM, 636/31.

¹²⁶ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 20-21.

¹²⁷ BOA, A.MKT, MHM, 636/31, s. 19.

¹²⁸ BOA, A.MKT, MHM, 688/17.

¹²⁹ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 1.

Dr. Alpheus Newell Andrus, Mardin'e sığınan Ermeniler için para toplamış ve bu kişilerin Mardin ana caddesinin tamirinde çalıştırılmaları için Mutasarrıf'a aracılık yaparak geçimlerinin sağlanmasına katkıda bulunmuştur¹³⁰. Bu olaylar sırasında devlet ve misyoner gruplarıyla beraber Mardin'e sığınan mültecilere yardım edenlerden birisi de Süryani Kadim Patriği Abdülmesih Efendi'dir. Abdülmesih Efendi, kendisine sığınanlara elinden geleni yaptığı gibi, Deyruzzafaran Manastırı'nda bir yardım kapısı açtırmış ve yardıma muhtaç olanların bir süre orada kalmalarını sağlamıştır.

Abdülmesih Efendi'nin bu uygulamasından memnun kalan hükümet de manastırı koruması için bir müfreze askeri, Patriğin emrine vermiştir. Patrik yoksul ve öksüz kalan çocukların yetişmesi için bir de okul açmıştır. Sonradan ailelerin müracaatı ile çocuklar kendilerine geri verilmiştir¹³¹. Bu arada aşiretlerin saldırı ve yağmaları nedeniyle Mardin'e gelen Ermeni ve Süryaniler köylerine yerleştirilmeye, gasp edilen tarla ve hayvanları tespit edilerek yağmacılardan geri alınıp kendilerine teslim edilmeye çalışılmıştır¹³².

Ele Geçirilen Hayvanlar ve Arazilerin Sahiplerine İadesi

Telermen Köyü'ne Kürt aşiretleri tarafından yapılan saldırılarda burada yaşayan Katolik Ermenilerin mal ve mülkleri yağmalanmış, hayvanları gasp edilmiş ve arazilerine el konulmuştur. Gasp edilen değerli eşya, mal ve arazilerin tespiti ve geri alınması çok kolay olmamıştır. Bu konuda Ermeni Katolik Murahhası Melkon Efendi'nin merkeze çektiği ısrarlı telgrafları sayesinde bu konu uzun süre gündemde kalmıştır. Ancak gasp edilen hayvanlar ile el konulan arazilerin geri alınması ve sahiplerine iadesi iki yıl boyunca vilayet gündemini işgal etmiştir. Bu konuda, Ermeni Katolik Murahhası Melkon imzasıyla Sadaret'e gönderilen 23 Ocak 1896 tarihli telgrafta; Reşit Bey ile Osman ve Timur ağaların yağmalayıp gasp ettikleri eşyaların geri alınması gerektiği belirtilerek, bu kişiler hakkında gerekli yasal işlemlerin yapılması istenmiştir¹³³.

¹³⁰ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 326; Yıldız Deveci, "Mardin Ermenileri", 1. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 26-27-28 Mayıs 2006, Edit: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 560.

¹³¹ Dolabani, *age*, s. 100.

¹³² BOA, MKT, MHM, 637/38.

¹³³ BOA, A.MKT. MHM, 636/31, s. 10.

Katolik Patrikhanesi'nden Sadaret'e gönderilen 8 Şubat 1897 tarihli takdirde; Telermen Köyü'nde ikamet eden Katolik Ermenilerin gasp edilen hayvanları ve arazileri özetle şöyle ifade edilmiştir: Cemaatimin tapulu olarak tasarrufu altında bulunan araziler "*hîn-i iğtişâşda Ekrâd*" tarafından zabt olunmuştur. Bu tarlaların sahiplerine iadesi Murahhas Melkon Efendi tarafından mahalli hükümete müracaat olunmuş ise de hiçbir şekilde bir sonuç alınamamıştır. Şimdiye kadar bu arazileri işgal edip, ekip biçen Kürtlerin ileride bu araziler üzerinde tasarruf hakkı iddiasına kalkışacakları ihtimalden uzak değildir. Bundan başka bu ahalisinin on dört bin baş kadar koyunu (ağnâm) dahi bu Kürtler tarafından gasp olunmuştur. Böylece "*cemaat-i sâdıka-i çakeranem*" büsbütün perişan olmuştur. Bahsedilen tarlaların Defter-i Emlak'daki (Tapu Dairesi) kayıtlarına nazaran mutasarrıflarına iadesi ve ağnâmın dahi sahiplerine teslim olunması istirham edilir¹³⁴.

Bunun üzerine Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 9 Şubat 1897 tarihli telgrafta; Mardin Sancağı Telermen Köyü ahalisinin tasarrufu altında bulunan tarlalarla, on dört bin baş koyunun "*hîn-i iğtişâşda Ekrâd tarafından gasp olunduğu*" Ermeni murahhası Melkon'un telgrafına atfen bu konuda mahalli hükümete yapılan müracaatların semeresiz kaldığı belirtilerek gasp edilen hayvanların ve tarlaların geri alınarak sahiplerine iade edilmesi istenmiştir¹³⁵. Gasp edilen hayvanların ve eşyaların açığa çıkarılması hususunda İngiliz Sefaret'i'nin de Sadaret üzerine yoğun bir baskı uyguladığı anlaşılmaktadır. İngiliz Sefiri, gasp edilen hayvanların ve eşyaların yerinin tespit edilmesi için olaylara sebebiyet verdiği iddiası ile yargılanan kişiler üzerinde baskı kurulmasını istemiştir¹³⁶.

Bu yazışmalar üzerine Telermen ahalisinin gasp edilen hayvanlarının geri alınması için bir komisyon oluşturulmuştur¹³⁷. Bu konuda yapılan çalışmalarda gasp edilen arazilerin geri alınması hususunda özellikle Koçhisar Nahiyesi müdürünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sadaret Mektubi Kalemî'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 30 Ekim 1897 tarihli telgrafta, gasp olunan tarla ve ağnâmlarının iade edilmediği ve bunun da Koçhisar Nahiyesi müdürünün ağrâzından (kötü niyet) ileri

¹³⁴ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 2.

¹³⁵ BOA, A. MKT. MHM, 637/38, s. 1.

¹³⁶ BOA, HR. SYS, 2812/1.

¹³⁷ BOA, A. MKT. MHM, 637/40, s. 3.

geldiği Katolik Patrikliği'nden bildirilerek, durumun araştırılarak gereğinin yapılması ve gerekli bilginin verilmesi istenmiştir¹³⁸.

Diyarbakır Valiliği'ne Enis Paşa'dan sonra atanan ve çok muktedir bir vali olan Mehmet Halit Bey'in bu konudaki çalışmaları sonuç vermeye başlamıştır. Ermeni Katolik Murahhas Melkon imzasıyla 25 Temmuz 1897'de Katolik Patrikhanesi'ne çekilen telgrafta; üç yüz elli baş hayvanın geri alınarak sahiplerine teslim edildiği ifade edilmiştir¹³⁹. Vali Halit Bey tarafından Sadaret'e gönderilen 10 Ağustos 1897 tarihli telgrafta özetle şu bilgilere yer verilmiştir: Telermen Köyü Katolik ahalisinin hayvanlarının Resulayn (Ceylanpınar) aşiretlerinde olduğu kanaati hâsıl olmuş ve bu amaçla bu hayvanların geri alınması için Resulayn'a "*memur-ı mahsûs*" gönderilmiştir. Bu komisyonun yaptığı çalışma neticesinde iki yüz dokuz koyun, üç kısrak, on inek ve öküz geri alarak sahiplerine iade edilmiş ancak geri alınan üç yüz altmış koyunun ise sahibi bilinmemesinden dolayı bunlar da Telermen Köyü keşiş ve muhtarlarına teslim edilmiştir. Bunun yan sıra yüz beş koyun, altı kısrak, bir tay, bir at, bir inek ve iki camus da Mardin Mutasarrıflığı tarafından geri alınmıştır.

Vali Halit Bey, yapılan çalışmalar neticesinde, on altı bine yakın olduğu söylenen koyundan ancak böyle cüz'î miktarının geri alındığını, geri kalanı için bir şey yapılamadığını dile getirmiştir. Tahkikat Komisyonu'nun ve Mardin Mutasarrıfı'nın raporlarına istinaden geri kalan "*ağnâm-ı mezkûrenin tamamen istirdâdının*" artık imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Hatta bu konuda daha fazla ısrarcı davranılmasının ve aşiretler üzerine baskı kurulmasının olumsuz bir etki yapacağını ve hatta elde edilen hayvanların da elden çıkmasına neden olabileceğini belirtmiştir. Bu konuda bu aşiretlere pek çok nasihat ve ikazda bulunduğu halde bir netice elde edilemediğinden yakınmıştır. Ancak Halit Bey, bununla birlikte bu konuda "*tehdide muktedir bir müfrezenin sevkî*" halinde söz konusu aşiretlerde kalan hayvanların geri alınabileceğini de ilave etmiştir¹⁴⁰.

Katolik Patriği 26 Ekim 1897'de Sadaret'e gönderdiği tezkirede; Telermen Köyü'nde ikamet edip, "*duâ-yı devâm-ı ömr ve ikbâl-i hazret-i padişahî ile meşgul bulunan*" Katolik cemaatin "*esnâ-yı iğtişâşda*" gasp

¹³⁸ BOA, A. MKT. MHM, 637/41, s. 1.

¹³⁹ BOA, A. MKT. MHM, 637/40, s. 1.

¹⁴⁰ BOA, A. MKT. MHM, 637/40, s. 2.

olunan tarla ve hayvanlarının “*cânib-i sadaret-penahilerinden buyrulan emre rağmen henüz iade kılınmadığını*” belirtmiştir. Bu durumun Koçhisar Nahiyesi Müdürü İbrahim Adulî Efendi tarafından engellendiğini ve İbrahim Bey’in öteden beri takip etmekte olduğu “*muğâyir-i adl ve insâniyet ve hilâf-ı rızâ-yı alî etvâr (tavırlar) ve harekât-ı gayr-i mukabilesinden*” ileri geldiğini vurgulamıştır. Tezkirenin sonunda ise İbrahim Bey orada buldukça bu tarlaların sahiplerine iade edilemeyeceğini, bu nedenle bahsedilen hayvanların ve tarlaların hemen sahiplerine iade ve teslimi hususunun Diyarbakır Valiliği’ne emredilmesini istemiştir¹⁴¹.

Bunun üzerine hayvanların geri alınması ve arazilerin sahiplerine iade edilmesi hususu tekrar Diyarbakır Vilayeti’ne yazılmıştır. Vali Halit Bey 3 Kasım 1897’de Sadaret’e gönderdiği telgrafta; Telermen Köyü Katolik ahalisinin hayvanlarının Zor Sancağı dâhilindeki Resulayn aşiretlerinde arandığını ve bu hayvanların bir kısmının geri verildiğini bildirmiştir. Halit Bey, geri kalan hayvanlar için de Zor Mutasarrıflığı ile yazışmalarında bulunulduğunu ve hatta bir özel komisyonun oraya gönderildiğini ifade etmiştir. Gasp edilen arazilere gelince, bunların iadesi için de Mardin Mutasarrıflığı’na gerekli talimatlar verildiği ve bir Tetkik Komisyonu oluşturulduğunu dile getirmiştir. Bu konuda Mardin Mutasarrıflığı’ndan Diyarbakır Vilayeti’ne gönderilen yazılarda, Hamidiye Kaymakamı ve Kiki aşireti reisi Reşit Bey’in muavenetiyle Koçhisar’da bulunan İbrahim Adulî adında bir Kürt ile bazı arkadaşlarının bu arazilere el koydukları ve bu konuda mülki amirler üzerinde baskı kurarak arazileri iade etmeğe yanaşmadıkları vurgulanmıştır. Reşit Bey, bu konuda sancak merkezine davet edilmesine rağmen buna icabet etmemiştir. Reşit Bey ile Nahiye Müdürü’nün ortak hareket etmesi bu arazilerin geri alınmasını geciktirmiştir. Mardin Mutasarrıfı, Nahiye Müdürü’nün yakalanarak vilayet merkezine gönderilmesi ve orada yargılanması halinde bir netice elde edilebileceğini dile getirmiştir¹⁴².

Sadaret’ten Diyarbakır Vilayeti’ne gönderilen 4 Kasım 1897 tarihli telgrafta; Telermen Köyü’ndeki “*mağsubat işine behemehâl bir netice verilmesi*” istenmiştir¹⁴³. Vali Halit Bey 6 Kasım 1897’de Sadaret’e gön-

¹⁴¹ BOA, A. MKT. MHM, 637/41, s. 2.

¹⁴² BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 5.

¹⁴³ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 4.

derdiği telgrafta; Telermen arazisine müdahale eden İbrahim Adulî'nin merkez vilayete getirildiğini belirtmiştir. Ancak Zor Sancağı dâhilinde Resulayn Kazası aşiretlerindeki koyunların geri kalanı hakkında yapılan yazışmalardan bir sonuç alınmadığı, bu nedenle Zor Mutasarrıflığı ile gerekli yazışmanın yapılması istemiştir¹⁴⁴.

Bunun üzerine Sadaret'ten Zor Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Resulayn Kazası aşiretlerinde bulunan koyunların geri alınarak sahiplerine iade edilmesi istenmiştir¹⁴⁵. Zor Mutasarrıfı Zühdü Bey tarafından 11 Kasım 1897'de Sadaret'e gönderilen cevabî yazıda; Telermen ahalisinin Resulayn aşiretlerinde olduğu söylenen hayvanların miktarını tayin etmek için Mardin'den gönderilen ve oraca da tayin edilen komisyonun yaptığı tahkikat neticesinde; 1132 baş koyun, bir kısırak, iki camus, on bir öküz ve ineğin geri alınarak Mardin Belediye Reisi Sırrı Efendi'ye teslim edildiği belirtilmiştir¹⁴⁶.

Yaklaşık iki yıl süren uğraşlar neticesinde gasp edilen hayvanların bir bölümü tespit edilerek sahiplerine iade edildiği gibi el konulan araziler de sahiplerine teslim edilmiştir. Katolik Murahhası Melkon, Sadaret'e yazdığı 24 Kasım 1897 tarihli telgrafında; Koçhisarlı İbrahim Adulî ile avenesi tarafından iki seneden beri gasp edilen arazilerin Mardin Mutasarrıfı Raif Bey'in bir iki günde almış olduğu tedbir ile sahiplerine iade edildiğini iletmiştir¹⁴⁷. Aynı gün Vali Halit Bey tarafından Sadaret'e gönderilen telgrafta da Telermen Köyü'ndeki arazilerin tamamen sahiplerine teslim edildiği belirtilmiştir. Mahalli hükümetin aldığı tedbirler neticesinde gasp edilen mülklerin sahiplerine teslim edilmesi hem mülk sahiplerini ve hem de Katolik Ermeni Murahhası Melkon Efendi'yi memnun etmiştir. Bunun üzerine duyulan memnuniyet "*bir kıt'a teşekkürnâme*" ile ifade edilmiştir. Suçlamaların merkezinde olan Nahiye Müdürü İbrahim Adulî ve bu işe müdahil olan on üç kişi derdest edilerek Mardin Tevkifhanesi'ne gönderilmiştir. Bu durum Mardin Mutasarrıfı Raif Bey'in 28 Kasım 1897 tarihli telgrafında dile getirilmiştir. Buna göre; Telermen Köyü ahalisinden iğtişâşa (kargaşa) uğrayanların Koçhisarlı İbrahim Adulî ve avenesi ta-

¹⁴⁴ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 6.

¹⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 8.

¹⁴⁶ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 9.

¹⁴⁷ BOA, A. MKT. MHM, 637/41, s. 4.

rafından iki sene evvel zabt olunan tarlaların geri alınması hususunda alınan tedbirler neticesinde “*bir sızıldı ikâ’ etmeksizin kuvve-i zabıta*” ile İbrahim ile on üç nefer avenesi derdest edilerek hapse atılmıştır. Ayrıca Tetkik Komisyonu’nun mazbatasıyla tahakkuk eden “*arazi-i mağsûbe*” kâmilten tahlis ve sahiplerine teslim edilmiştir¹⁴⁸. Gasp edilen arazilerin mülk sahiplerine iade edilmesinin önünde engel teşkil eden Nahiye Müdürü İbrahim Adulî ile beraberindeki kişilerin Kiki aşireti reisi Reşit Bey ile yakınlık derecesi ve işbirliğinin boyutu hakkında belgelerde herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Arazilerin sahiplerine iade edilmesi hususunda duyulan memnuniyeti Mutasarrıf Raif Bey şöyle ifade etmektedir: “*Hükümetin bu tutumu üzerine rüesâ-yı ruhaniyeleri taraf taraf (her biri) nezd-i abidane me gelerek hükümetin muvaffak olduğu bu icraât-ı müessire (etkileyici) ve acılaneme beyan-ı mahzûziyet (memnuiyet) ile Bâbîâli’ye, vilayete ve patrikhaneye telgraflarla bildirmişlerdir. Geçen Pazar günü de Ermeni Katolîği kilisesinde nâm-i sami-i hazret-i padişahîye mahsûs gâyet mutantan (gösterişli) bir duâ ile tezyîn-i lisân-ı ubudiyet ettiklerini beyân etmişlerdir*”¹⁴⁹. Bu arada bundan böyle aşiretlerin benzer saldırılarına meydan vermemek için de bir takım tedbirler almıştır. Koçhisar “*meşâyih ve muteberânı bir taahhüd-nâme*” vermişlerdir¹⁵⁰.

Telermen Köyü Ermenilerinin Silahlanması

Telermen Köyü’nde yaşayan Katolik Ermeniler 1895 Kasım olaylarında önemli ölçüde zarar görmüştü. Meydana gelen çatışmalarda hanelerini ve köylerini terk eden Ermeniler alınan tedbirler ve yapılan desteklerle köylerine iade ve iskân edilmişti. Ancak 1897 Mart ayı ortalarında Telermen Köyü Ermenilerinin silah tedarik ettiği ve belli günlerde talim yaptığı ihbarları Mardin Mutasarrıflığı’nı ve Diyarbakır Valiliği’ni tedirgin etmeye başlamıştı. Telermen Köyü Ermenilerinin silahlandığı ve belli günlerde silah talimi yaptığı yönündeki ihbarların doğru olduğu ve bu köye yakın olan Koçhisar Müdüriyeti’nin de bu konuda malumatı bulunduğu halde Mardin Mutasarrıflığı’nı bilgilendirmediği yapılan ön incelemelerden anlaşılmaktaydı.

¹⁴⁸ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 7.

¹⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM, 637/41, s. 3.

¹⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, 637/18, s. 7.

Bu gelişmeler üzerine Telermen Köyü Ermenilerinin silah tedarik etmesinin ve belli günlerde talimlerde bulunmasının önemli bir maksada ve fikre hizmet ettiği dikkate alınarak yeterli miktarda asker ve memur gönderilmek suretiyle ihbar edilen silahların ele geçirilmesi düşünülmüşse de; köyde zuhur edecek silahların etrafta bulunan aşiretler tarafından duyulması halinde, bunların heyecana gelecekleri ve bunu fırsat bilip üzerlerine hücum ederek “*yağma ve ihrâka (yakma) cüret edecekleri nazar-ı itibara*” alınarak dikkatli ve sağduyulu davranılmaya çalışılmıştır.

Mardin’e yakın ve yol üzerinde bulunan bu köydeki Ermenilerin silahlanması 1895 Kasım olaylarını yaşayan vilayet yöneticilerini daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Bu nedenle askerler tarafından gündüz ve aheni yapılacak bir baskının ve silah aramasının kısa sürede çevrede duyulacağı ve heyecana sebebiyet verileceği düşünülerek köye gidecek askerlerin “*ta’dâd-ı aġnâma nezâret vesilesiyle*” vergi toplama adı altında köye gitmesi ve köydeki silahların açığa çıkarıldıktan sonra silahların ve talimde bulunanların gece Mardin’e götürülmesi ve ilgililerin uyarılarak bu konuda dedikodu oluşturulmasına meydan verilmemesi kararlaştırılmıştır¹⁵¹.

Telermen Köyü’ndeki bu gelişmelerin Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmesi üzerine, Teşri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu’ndan Diyarbakır Vilayeti’ne gönderilen taktirde silah talimi normal karşılanırken, Ermeni Katoliklerinin herhangi bir fesat amacı gütmeyecekleri şu şekilde belirtilmiştir; “*Katolikleri sû-i zan altında bulundurmak ve hareket-i vâkıları fikr-i fesâd ile te’vil olunmak münasip olamayacağından Ermeniler gibi add etmek muvafık olmamaktadır*”. Teşri-i Muamelat Komisyonu, Katolik Ermeniler hakkında bu değerlendirmeyi dile getirmekle birlikte taktirin devamında yapılması gerekenleri ise şöyle ifade etmiştir: “*Silahları nereden tedarik etmişlerdir ve miktarları nedir? Olay en iyi şekilde araştırılarak ona göre lazım gelen tüm tedbirler alınmalıdır. Bu hususun Kürt aşiretleri tarafından duyulması halinde olayların meydana gelmesine sebebiyet verileceği dikkate alınarak bu konunun abartılmaması ve dikkatli hareket edilmesi gerekmektedir*”¹⁵².

Bu konuda Diyarbakır Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen ikinci bir telgrafta; Telermen Köyü’ne yapılan baskın ve aramalarda silahların ayrı bir mahalde muhafaza olmayıp ahalinin elinde olduğu, bu kişi-

¹⁵¹ BOA, DH. TMIK. M, 30/21.

¹⁵² BOA, DH. TMIK. M, 30/21.

lerin belli günlerde silah talimi yaptıklarını kabul ettiklerini, alınan tedbirler sayesinde hiçbir dedikoduya, kargaşaya ve uygunsuzluğa meydan verilmenden yirmi iki adet çakmaklı silah¹⁵³ ve bir miktar barut ile kurşunun ele geçirildiği; silah talimi yapan kişilerle ilgili yürütülen tahkikatta ise; bu kişilerin silahları kendilerini korumak için aldıkları ve tüfekleri tecrübe etmek amacıyla atış yaptıkları ifade edilmiştir¹⁵⁴.

Diyarbakır Valiliği, Koçhisar nahiye müdürü ve redif yüzbaşına gerekli talimatı vererek Telermen Köyü'ne karşı herhangi bir saldırının olmamasına dikkat edilmesini istemiştir. Bu süreçte en küçük bir duyum ve ihbarın vilayet yöneticileri tarafından hemen dikkate alınarak ve ilgili birimler haberdar edilerek muhtemel uygunsuzluklara engel olunmuştur. Başta Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey ve Mardin Mutasarrıfının vilayetteki huzuru ve düzeni sağlamak için gösterdikleri çaba örnek teşkil etmektedir. Vilayet idarecilerinin herhangi bir çatışma ve saldırı meydana gelmemesi için gösterdiği bu hassasiyet ve aldıkları tedbirler, Ermeni meselesinde Osmanlı yöneticilerinin Kürtlerden veya Müslümanlardan taraf olarak hareket edip Ermenilerin mağdur olmasına sebebiyet verdiği yönündeki iddiaların tutarsızlığını göstermektedir.

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Doğu vilayetlerinde ortaya çıkan otorite boşluğu ve Ermenilerin müstakil bir Ermenistan kurma düşüncesi üzerine yer yer Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerginlikler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte bazı ruhaniler ile Amerikan misyonerlerinin "vehimli ve kötü niyetli" tutumu da ilişkilerin zarar görmesine ve husumetin derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu arada 1895 yılı yaz aylarında Ermeniler lehine yapılması düşünülen bir takım ıslahatlar özellikle Kürtler üzerinde derin kaygı oluşturmuş ve böylece özelde Ermeniler genel de ise tüm gayrimüslimler hedef haline gelmiştir.

1 Kasım 1895'de Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen Ermeni olayları kısa süre içerisinde tüm vilayette etkisini göstermiştir. Vilayet merkezinde Ermenilerin sebep olduğu olaylar ve Ermeni taş-

¹⁵³ Belgede Çakmaklı silahlardan "*Kürt eslihası*" olarak bahsedilmektedir. Bu ifade Çakmaklı silahların bölgede özellikle Kürtler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁴ BOA, DH. TMIK. M, 30/21.

kınlıkları, Mardin Sancağı'na bağlı bir takım yerlerde de etkili olmuş, bazı Kürt aşiretlerinin saldırı ve yağmalarına sebebiyet vermiştir. Kiki aşireti reisi Reşit Bey ve maiyetindeki birlikler Koçhisar (Kızıltepe) nahiyesine bağlı Telermen Köyü'ne saldırmış, burada yağma, gasp ve ölümler meydana gelmiştir. Mardin Sancağı'nda Kiki aşireti dışında kalan hiçbir Hamidiye Alayı herhangi bir olaya karışmamıştır. Aksine olayların teskin edilmesi için nizami kuvvetlerin yanında yer almıştır. Kiki aşiretinin yaptıkları, Hamidiye Alayları'ndan olma özelliklerinden çok geleneksel yağma alışkanlıklarından ve aşiret olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Mardin Sancağı'nda meydana gelen hadiseleri ve alınan tedbirleri Ermeni Katolik Piskoposu Melkon Efendi düzenli ve ısrarlı bir şekilde Patrikhaneye ileterek cemaatinin mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmiştir. Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey ile Mardin Mutasarrıfı'nın aldığı tedbirler üzerine gasp edilen arazilerin tamamı sahiplerine iade edilirken, hayvanların ancak bir kısmı bulunarak sahiplerine teslim edilebilmiştir. Gasp edilen arazilerin uzun süre işgal edilmesine neden olan kişiler tespit edilerek hapse atılmıştır. Ancak Reşit Bey'in bir Hamidiye komutanı ve bölgenin etkin bir aşiret reisi olması nedeniyle işledikleri suçlar nedeniyle kamuoyunu rahatlatacak bir sonuç çıkmamıştır.

Mardin'in merkezinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında herhangi bir hadise meydana gelmemiştir. Bunda Mardin Ermenilerinin kültürel olarak Müslümanlar ile yakın bir ilişki içerisinde olması ve Ermeni komitelerinin propagandalarına alet olmamaları etkili olmuştur. Bu nedenlerin de etkisi ile Mardin'in önde gelen eşrafı ve kanaat önderleri şehre ve gayrimüslimlerin bulunduğu köylere saldıran yağmacı kabilelere karşı nizami kuvvetlerin yanında yer alarak mücadele etmiştir. Böylece Mardin kasabası, nizami kuvvetlerin yanı sıra Müslüman ahalinin ve gayrimüslimlerin ortak savunması üzerine işgale uğramamış ve gayrimüslimler herhangi bir zarara uğramamıştır. Hatta bu sırada aşiretlerin saldırılarına karşı kendilerini gayrimüslimlere siper eden bazı Müslümanlar hayatını kaybetmiştir. Aşiretlerin saldırı ve yağmaları nedeniyle buldukları yerleri terk etmek zorunda kalan ve bu nedenle Mardin'in merkezine sığınan gayrimüslimlerin mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır.

Informative Abstract

Muslim And Non-Muslim Relations In The Second Half Of The Nixth Century In Mardin Province And Armanian Events

Mardin was a sanjak of the Diarbekir Province in the second half of the 19th century. Together with Muslims; Assyrians, Chaldeans and Armenians used to live in here. Since the 17th century, as a result of the missionary activities, Catholicism began to spread especially among the Armenians and majority of them converted to Catholicism. Asyrians were also influenced by these misionary activities, and some of them converted Catholicism. From the middle of the 19th century, American Protestant Missionaries started to show themselves in the region and organized themselves as a separate congregation. After the Ottoman-Russian War (1877-78), an authority gap emerged in the region. Upon this, the idea of founding an independent Armneian state started to settle among the Armenians. Tensions between Muslims and non-Muslims emerged.

122

S B A R D
YIL / YEAR 13
SAYI / ISSUE 25
BAHAR / SPRING
2015/1

Armenian events took place in the centre of the Diarbekir Province on 1st November, 1895. These events started to spread all over the province. Events stemming from Armenians led to the attacks and loots of Kurdish tribes in rural areas. In other words, these events created an opportunity for some tribes whose life style was looting. Non-muslims were attacked in the centre of Mardin district, Avina and some parts of Koçhisar (Kızıltepe).

Among the events happened in the Mardin District, the one most reflected in documents and challenging for the authorities is Telermen Village Case. The echos (reflections) of this event occupied the agenda of the province for more than two years.This event was caused by the governor of the 45th Hamidiye Cavalry and the leader of KiKi tribe and his people. Some deaths took place in the Telermen attacks. Moreover, during the loot, a plenty of animals were extorted and some fields were seized. Exept for this KiKi tribe, there were no accusation that Hamidiye Cavalry got into any trouble. On the contary, the fact that other Hamidiye Cavalries played an important role in maintaining the public order was expressed by the Mardin governor himself. The things Kiki Tribe had done stemmed not from their being Hamidiye Cavalry but from their being a tribe.

Armenian Catholic Bishop Mr. Melkon regularly and insisently infor-

med the Patrics about the events that took place in the centre of Mardin District and precautions, and asked his congregation's compensation. It took for more than two years to take back the animals grabbed and fields invaded. With the precautions of Diarbekir Governor Mehmet Halit Bey and Mardin governor, all the fields were given to their owners, however only some of the animals could be found and were given to thier owners. The landowners were pleased because of taking back their belongings.

Upon this, this pleasure was expressed with a letter of thanks. In addition to this, a glarious pray was done to express this feeling. In the meanwhile, those who invaded the fields were caught and sent to the prison. The judgement of Reşit Bey was decided after a long process of mutual beurocratic writings. Without doubt, this was because Reşit was a tribe leader and a Hamidiye commander. And most probably the authorities abstained from being against KiKi tribe which had an important armed- power in such a critical term. In fact, a result that would please the public could not be gained from the trial of Reşit Bey.

No event happened in the centre of Mardin between Muslims and non-Muslims. This was becasue of the fact that Mardin Armenians had close cultural relations with Muslims and they weren't affected from the Armenian Committee's propaganda. That's why, notables and opinion leaders of Mardin patronised (defended) non-Muslims. Acordingly, these people struggled for them by taking part on the side of the regular force against the looter tribes. Consequestly, Mardin town wasn't attacked or invaded with the help of common defence of Muslims and non-Muslims. In the meanwhile, some Muslims lost their lives while shading themselves on behalf of non-Muslims. Another important point in these events, these attacks pointed not only to Armenians but also to Assyrians.

Military officials and civilian authorities benefited from the regular forces in order to take the events under control but also contacted with opinion leaders respected by the society. Inspite of this, they couldn't prevent deaths and loots. The relief for the Non-muslims who had to leave their places because of attacks and loots and had to take refuge in the center of Mardin was tried to be maintained.

Alarming news (developments) were recorded in March 1897 abou the Telermen Village which experienced serious unjust treatmnets

(sufferings) in November 1895. There were speculations about the fact that Catholic Armenians got armed and they even did arm drills on some days. The authorities tried to prevent these news to be heard by the tribes in the neighbourhood. In case of any attacks by the tribes the nature of the case was tried to be investigated. As a result of this investigation, it was found that villagers took the arms for their self-defence and practised for training. On the rogatory letter sent from the Ministry of Interior to Diarbekir, it was stated that the arm drill was normal and no need to take legal action about these people.

Keywords: Mardin, Telerman, Armenian, Armenian Bishop Melkon Efendi, Kiki Tribe Cheif Reşit Bey.

Kaynakça

Abdülğani Efendi (Abdülğani Fahri Bulduk), *Mardin Tarihi*, Yay. Haz: Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi, Ankara 1999.

Açıkses, Erdal, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003.

Akyüz, Gabriel, *Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998.

Ali Emiri, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992.

Armale, İshak, *Türkiye Mezopotamyasında Mardin*, çev: Turan Karataş, Nsibin Yayınevi, İsveç 1993.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara, 1999.

Aydın, Mehmet, "*Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri*", *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, haz. Asife Ünal, Ankara 2005.

Aydın, Mithat, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

Aydın, Suavi- Emiroğlu, Kudret- Özel, Oktay- Ünsal, Süha, *Mardin Cemaat Aşiret Devleti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1998.

- Bozan, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: XII, Kasım 2014, s. 21-48.
- Bozan, Oktay, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.
- Bozan, Oktay, "Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyantları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 2, Temmuz 2015, Elazığ, s. 193-213.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996
- Çadırcı, Musa, "Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000)*, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001, C.I, s.144-150.
- Çerme, Vartanuş A., "Ermeni Katolik Kilisesi'nin Kurucularından Melkon Tazbazyan'ın Hayatı (1654-1716)", *Tarih ve Toplum*, C.31, S. 184, Nisan 1999, s. 39-40.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Geçmişten Günümüze Ömerli (Maserte)'de Siyasi, Sosyal, Dini ve Etnik Yapı Bağlamında Ermeniler", *Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, 13-15 Mayıs 2011*, Edit: Ercan Gümüş, Veysel Gürhan, Kent Yayınları, İstanbul 2012, s. 331-362.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Sosyal ve Etnik Yapı Açısından Midyat'ta Ermeniler", *Uluslararası Midyat Sempozyumu, 7-9 Ekim 2011*, Edit: İbrahim Özcoşar, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s. 625-659.
- Deveci, Yıldız, "Mardin Ermenileri", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 26-27-28 Mayıs 2006*, Edit: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 555-569.
- Dolabani, Hana, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972.
- Erpolat, M. Salih, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı'ndaki Aşiretler", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 448-466.
- Geary, Grattan, *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, London 1878.
- Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1983.

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

İnalçık, Halil, *Doğu-Batı Makaleler I, Doğu Batı*, Ankara 2005.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK, Ankara, 1983. Karpataz, Kemal H., *Osmanlı ve Dünya*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.

Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

Kıran, Eyüp, *Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu*, Do-Elma Yayınları, İstanbul 2003.

Kieser, Hans Lukas, *Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.

Mayewsky, Wilademir, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmet Sadık, haz: Eyüp Şahin, Ankara 2001.

Meyrier, Gustave, *Les Massacres De Diarbekir Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, Paris 1992.

Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

Özcoşar, İbrahim, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, Ankara 2008.

Özcoşar, İbrahim, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009.

Salname-i Diyarbakır, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, C.III, IV, V, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999.

Şahin, Nafiz, "XX. Yüzyılda Diyarbakır İlçeleri Tarihi ve İnanç Coğrafyası" (Basılma-

miş Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Şaban Kuzgun, Elazığ 1997.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Hatıralar*, Pera Yayınları, İstanbul 1998.

Tütenk, Mustafa Akif, "*Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*", *Karadâğ Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s. 317.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri:

Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi: BOA, A. MKT. MHM 108/69; BOA, A. MKT. MHM, 619/23; BOA, A.MKT. MHM, 636/11; BOA, A.MKT. MHM, 636/12; BOA, A. MKT. MHM, 636/23; BOA, A.MKT. MHM, 636/31; BOA, A.MKT. MHM, 636/69; BOA, A.MKT. MHM, 637/18; BOA, A.MKT. MHM, 637/23; BOA, A.MKT. MHM, 637/32; BOA, A. MKT, MHM, 637/38; BOA, A. MKT. MHM, 637/40; BOA, A. MKT, MHM, 637/41; BOA, A.MKT. MHM, 637/42; BOA, A.MKT. MHM, 688/17.

Babiâli Evrak Odası Belgeleri: BOA, BEO, 384/28749.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu: BOA, DH. TMIK. M, 30/21; BOA, DH. MKT. 1349/71; BOA, DH. MKT, 1415/89; BOA, DH. MKT, 1429/22; BOA, DH. MKT, 1574/99; BOA, DH. MKT, 1585/42.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı: BOA, HR. SYS, 2812/1.

İradi Dâhiliye: BOA, İ. DH, 1069/83872.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı: BOA, Y. Mtv, 31/66; BOA, Y. Mtv, 43/19; BOA, Y. Mtv, 44 / 54; BOA, Y.Mtv, 131/123; BOA, Y. Mtv, 136/34.

Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat: BOA, Y.A.HUS, 162/42; BOA, Y.A, HUS, 164/2; BOA, Y.A.HUS, 395/102.

Yıldız Esas Evrakı: BOA, YEE, 81/19.

Yıldız Parekende Evrakı Adliye ve Mezahip Nezareti: BOA, Y. PRK. AZN, 5/6.

Yıldız Parekende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller: BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6.

Yıldız Parekende Evrakı Askeri Maruzat: BOA, Y.PRK. ASK, 39/75; BOA, Y.PRK. ASK, 109/69.

Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı: BOA, Y.PRK. UM, 33/6; BOA, Y.PRK. UM, 33/87; BOA, Y. PRK. UM, 33/39; BOA, Y.PRK. UM, 33/78.